

QUER, 1990a: 185)— Martorell manté la presència d'Ovidi com a *magister amoris*, que completa amb l'autoritat amatòria —i en un cert sentit també literària— de Paris, que no és ni a la *Doctrina* ni al *Victorial*, i afegeix en el primer fragment l'autoritat de Giovanni Boccaccio com a autor del *Filostrato*.³ És clar que la referència no pot ser presa *a priori* com a indicatiu del coneixement d'aquesta obra per part de Martorell, per molt que contingui declaracions explícites sobre la superioritat dels béns que deriven de l'amor (vegeu el cant de Troiolo a Venus de III, 74-79, ed. Branca 1990: 146-148), d'acord amb la filogínia i l'«amore per diletto» que regeix tot el Boccaccio vulgar (BRUNI, 1990). Tanmateix, si Martorell cita Troiolo i Criseida i no qualsevol altra famosa parella boccacciana deu ser perquè li han semblat emblemàtics d'una literatura amorosa de prestigi tant la història desgraciada de Troiolo, insistentment posada per Boccaccio sota la perspectiva tràgica del contrast entre «lieti amor» i «tristi lutti» (III 94), com el nom mateix del seu autor. Molt probablement la matèria troiana, tan cara a Martorell, hi ajudava (WITTLIN, 1995: 193-202; PUJOL, 1997).

És possible que Martorell citi «per sola fama» un text boccaccià que no consta que s'hagués traduït al català i que no he vist mai testimoni en els inventaris de llibres. O que el citi perquè el coneix, si ens atenem als paral·lelismes entre totes dues obres en allò que tenen de «còmic», especialment en l'actuació de Pandaro, que per Troiolo «è divenuto mezzano» si fa no fa com al *Tirant* ho esdevenen Diafebus, Estefania i Plaerdemavida.⁴ El que no hi he sabut veure, en canvi,

3. I val a dir que l'esment dels dos protagonistes d'aquesta narració al passatge del capítol 328 ha desfigurat el sentit de l'autoritat «històrica» de Paris i Helena tal com apareix al 181 (en el sentit que semblen aparèixer-hi com a personatges de Boccaccio quan no ho són). Em fa l'efecte que, al 328, Martorell ha interpolat els personatges del *Filostrato* a un text de base semblant al del 181 sense amoïnar-se gaire per la coherència del conjunt. Per això no em sembla versemblant la interpretació de Riquer (1990a: 190), que entén que Boccaccio «féu libres...de Tròyol y de Griseyda e de Paris e de Elena», i en base a la qual remet a les *Genealogiae deorum gentilium* VI, xxii; efectivament, s'hi narra la biografia de Paris, però la succinta narració del rapte d'Helena no justifica cap autoritat en matèria amatòria (això al marge del fet que un compendi mitològic erudit en llatí no sembla precisament una cosa que hagi d'atreure Martorell).

4. Vegeu per exemple els paral·lelismes de situació entre els diàlegs que sostenen Diafebus i Tirant a partir del capítol 118 i els de Troiolo i Pandaro a la part II de la narració del certaldès.

són reminiscències literals, les úniques que garanteixen sense dubtes la utilització d'un text determinat, mentre que sí que Martorell va incorporar literalment —i en un cas massivament— a la seva novel·la extensos passatges d'altres obres de Boccaccio. I no és casualitat que dues d'aquestes fonts siguin l'*Elegia di madonna Fiammeta* i el *Decameron*, perquè, d'entre totes les experiències narratives amb presumible valor modèlic per al *Tirant*, mai no ha escapat a la crítica la importància del Boccaccio vulgar d'aquestes dues obres, tot i que els resultats de les recerques d'Arturo Farinelli i de Martí de Riquer semblaven, fins ara, contradir les expectatives. Pel que fa a la *Fiammeta*, Farinelli observava que «indubbiamente, l'operetta boccacesca alletava nella parte più sentimentale l'autor del *Tirant*» (1929: 213), però no justificava l'«indubbiamente» més enllà de la presentació de passatges abundosos en planys i gemecs que en cap cas no en depenen directament (1929: 235, n. 1),⁵ només Lola Badia ha anat una mica més enllà en afirmar que les «sospites» de Riquer «poden ser confirmades amb facilitat» (1993: 75-76).⁶ Pel que fa al *Decameron* també som més o menys on era Farinelli (1929: 353-386): la història del mercader Gaubedí (cap. 265) prové de *Decameron* II 4 (potser amb contaminació de II 7), el naufragi de Tirant i Plaerdemavida a l'Àfrica (caps. 299, 304 i 350), de V 2 (cf. també RIQUER, 1990a: 190-191), hi ha la citació expressa de la primera frase del proemi al capítol 355 (aparentment a partir de la traducció catalana de 1429, RENEDO, 1995-96: 335-336),⁷ i

5. Vegeu també RIQUER 1990a: 190. De tota manera, Farinelli no anava del tot desencaminat en relació a l'aprofitament de materials genèricament «sentimentals»: alguns dels passatges que proposa com a «fiammetescos» resulta que depenen directament de les *Heroides* d'Ovidi (PUJOL, 1997).

6. Vegeu també Espadaler (1993: 267), que veu un «feble ressò de la *Fiammeta*» en un parlament de la comtessa de Varoic al tercer capítol de la novel·la. No hi he sabut veure, però, cap reminiscència literal.

7. He escrit «aparentment», malgrat l'evidència dels paral·lelismes que ha mostrat Renedo (ja mostrats també per BADIA 1973-74: 97), perquè, tal com es desprèn de les dades que apporto més avall (apartats 2.2 i 2.3), Martorell treballa probablement amb un *Decameron* italià. En aquest sentit, em permeto rescatar una vella insinuació de Badia (1973-74: 97), que davant les coincidències Martorell-*Decameron* català en aquest passatge s'acaba preguntant: «¿O és que Martorell i el tr. del D.C. van llegir una còpia italiana del *Decameron* que donava peu a aquesta lectura?». Mentre no disposem d'una nova edició i d'una filiació del text de la traducció catalana, hem de deixar les coses aquí i, de moment, donar per bona la interpretació de Renedo.

«reminiscències, de vegades literals» (RIQUER, 1990a: 191) exposades per Farinelli i en les quals no he sabut veure, en cap cas, la literalitat alludida, com ja apuntava Badia (1993: 75, n. 55). Amb la referència al *Filostrato* que encetava aquestes pàgines he resumit, doncs, tot el que se sap de Boccaccio i el *Tirant*.⁸

Aquest repàs a la bibliografia anterior serveix de rerefons sobre el qual projectar unes quantes novetats que confirmen l'encert de les intuïcions dels autors citats: hi ha nombrosos passatges de la *Fiammeta* incorporats amb diferents graus de literalitat al *Tirant lo Blanc* —sempre per mediació de la traducció catalana quatrecentista—, als quals cal afegir l'ús de passatges extensos de les *novelle* III 5 i X 8 del *Decameron* que havien escapat a l'atenta mirada dels estudiosos precedents. Si afegim a tot això el coneixement i la utilització de les «questioni d'amore» del llibre quart del *Filocolo* en diversos capítols de la novel·la (PUJOL, en premsa b), les presències boccaccianes al *Tirant* no són poca cosa, i, si bé les *novelle* decameronianes hi tenen un cert aire de cosa ocasional, la *Fiammeta* hi té una presència que fa d'aquesta obra, i no del *Decameron*, l'obra de Boccaccio que Martorell «coneix millor i aprofita més» (RIQUER, 1990a: 190). No podem dubtar, a la vista d'això, de la coherència de l'autor a l'hora de dotar-se de referents i de models prestigiosos per bastir la retòrica elevada de la seva novel·la, més quan els usos del *Decameron* que il·lustraré impliquen una selecció que el duu a dues de les narracions més riques en discursos retoricats, siguin sentimentals (III 5), siguin decantats cap a una perspectiva moral (X 8) —i vegeu l'apartat 2.1 per als problemes que presenta la *novella* IV 1.

L'ús més o menys massiu d'un model, en aquest cas Boccaccio, per part de Martorell ha de ser interpretat amb prudència, perquè no resulta tan important una font determinada com que aquella font sigui coherent amb les intencions literàries de l'autor i amb les seves

8. Una altra obra susceptible de l'interès de Martorell és el *Teseida*, del qual existeix una traducció castellana quatrecentista conservada en dos manuscrits (ed. CAMPO & RUBIO ÁRQUEZ, 1996). Tanmateix, no he sabut detectar cap paral·lelisme significatiu entre les dues obres. Faig notar, d'altra banda, que els únics testimonis de la circulació catalana d'aquest text són de 1485 i 1490 (CAMPO & RUBIO ÁRQUEZ, 1996: 19-29).

altres fonts conegudes. Això val sobretot per a les fonts que no determinen esquemes narratius i que, en canvi, proporcionen materials per a l'expressió retorzada dels personatges de la novel·la; val, doncs, per a l'ús del Boccaccio vulgar. Certament, cercaríem debades en Martorell un boccaccista, de la mateixa manera que no podríem considerar-lo especialment senequià, o corellià, o ovidià (de fet, en el cas dels clàssics, la mateixa naturalesa mediatitzada de la seva recepció, per la via de traduccions sovint glossades, li ho impediria), però això no nega, sinó que confirma, la consciència literària de Martorell en relació a aquests models, la tria dels quals ve predeterminada per un horitzó cultural previ a l'escriptura del *Tirant*, un horitzó en què Corella, Guido delle Colonne i potser el Sèneca tràgic tenen un paper determinant (CINGOLANI, 1995-96; MARTÍNEZ, 1997; i en premsa, PUJOL, 1997 i en premsa, a). L'«afable poesia», la retòrica tràgica i la història clàssica prestigiosa d'aquests noms creen una tonalitat bàsica que es pot anar modulant amb altres textos reconeguts com a formant part de la mateixa tonalitat. Dic tot això perquè, pel que he pogut veure, Boccaccio no forma part —almenys conscientment— de l'horitzó inicial del novel·lista. Les presències literals del *Decamerone*, amb una única excepció que comento a l'apartat següent, no són anteriors al capítol 271; igualment, la *Fiammeta* es deixa notar per primera vegada al 216, i el *Filocolo* a partir del 189. Però que Boccaccio sigui, segons tots els indicis, un descobriment tardà, no implica que sigui menystenible, no per la quantitat dels préstecs, sinó per la seva naturalesa literària i, sobretot, per la seva concentració en capítols especialment densos des del punt de vista sentimental. Martorell, doncs, troba en les *novelle* citades i en tota la *Fiammeta* el mateix que en els altres models clàssics o pseudoclàssics, perquè, encara que fos d'una manera intuïtiva, havia de reconèixer-n'hi la presència activa.⁹

Ara bé, també resulta obvi que la manera de treballar de Martorell tendeix a excloure l'adhesió ideològica i, segons com, literària a

9. Si més no les presències fonamentals de les *Heroides* ovidianes i del Sèneca tràgic, que Martorell coneixia bé. Per a la interacció d'aquestes fonts clàssiques i de Dante a la *Fiammeta*, vegeu sobretot Delcorno (1979).

les seves fonts.¹⁰ Un cop seleccionades, triturades i reciclades per a nous usos l'únic que en resta és el domini de la retòrica, i fins i tot en el cas que puguem reconèixer situacions narratives paral·leles entre el text i la seva font el sentit i les intencions del model han estat desvirtuats o, senzillament, ignorats. En darrer terme, l'atenció martorelliana recau tant sobre el llenguatge que les situacions narratives d'origen tendeixen a quedar difuminades. I no deu ser casualitat que, en les seves fonts boccaccianes, de situacions narratives n'hi hagi ben poques: la *novella* III 5 és tota discurs; a la X 8, la trama és més en les paraules i en la ment dels protagonistes que no pas en les accions (cf. MUSCETTA, 1972: 292); i a la *Fiammeta* la situació és sempre feta d'allusions més que de narració pròpiament dita; la seva varietat és tota retòrica i de registres estilístics acomodats a una acuradíssima selecció de fonts. A Martorell, l'importen poc, en darrer terme, els nous camins oberts pel narrador toscà; més que al conjunt, Martorell dirigeix la seva atenció al detall, a paraules, frases i períodes susceptibles de servir l'expressió d'un sentit determinat en un moment determinat; en darrer terme es mira Boccaccio, com fa amb moltes altres de les seves fonts, des d'una enorme distància cultural que li consenteix de ser pragmàtic i desinhibit en el saqueig (BADIA, 1993: 83) i, al mateix temps, activament creatiu en l'apropiació.

2. LA RETÒRICA DEL DECAMERON

2.1. *Fortuna martorelliana d'una frase (IV 1, 60)*

Quan, cap al principi del *Guillem de Varoic*, el rei d'Anglaterra, amb profusió de «làgrimes que li corrien per los hulls», demana al comte-ermità Guillem que accepti la capitania de la seva gent d'armes, Guillem li respon: «O rey molt adolorit!: ¿en poca sperança tens ta vida? Stoja aquexes làgremes a menys desigada fortuna que

10. Per als problemes que suscita la relació de la ideologia i l'ètica de Martorell amb les d'algunes de les fonts citades, vegeu Hauf (1993) i Martínez (en premsa).

aquesta» (BOHIGAS, 1947: 48). No cal que busquem res de semblant a les versions del *Guy de Warwick* francès, en vers o en prosa.¹¹ Sí, però, al capítol 10 del *Tirant lo Blanc*, on aquest passatge del *Guillem* ha passat sense alteracions: «O entrestit rey! Hi en tan pocha speranza tens ta vida? Stuye aquexes làgrimes a menys desigada fortuna que aquesta» (ps. 17-18). No és l'únic lloc: la frase compareix a l'altre extrem de la novel·la en boca de Carmesina, en plena lamentació sobre el cadàver de Tirant: «O vosaltres, dones e donzelles mies! No ploreu, stojau aquexes làgremes a més desijada fortuna, car molt prest plorareu lo mal present ensemps ab lo sdevenidor» (cap. 473, p. 900).

Girem full. La *novella* IV 1 del *Decameron*, que narra la difosa història de Guiscardo i Ghismunda, de tant de rendiment en el *Curial e Güelfa* (FARINELLI, 1929: 360; SANSONE, 1963: 211, n. 8; STOCCHI, 1995-96), culmina tràgicament amb els planys de Ghismunda sobre el cor arrencat a l'amant i amb el seu suïcidi, i hi ha elements d'aquests planys que semblen ressonar, al costat de Corella i del Sèneca tràgic, en l'esmentada lamentació de Carmesina sobre el cadàver de Tirant (PUJOL, 1995-96: 44-45); és així que es poden posar de costat el desig de Carmesina d'«anar a cercar l'ànima» de Tirant «en los lochs benaventurats on reposa» i, doncs, de fer-li «companyia en la mort», i els mots de Ghismunda: «E con qual compagnia ne potre' io andar piú contenta o meglio sicura a' luoghi non conosciuti che con lei? (...) O molto amato cuore, ogni mio ufficio verso te è fornito, ne piú altro mi resta a fare se non di venire con la mia anima a fare alla tua compagnia» (IV 1, 54 i 57; ed. BRANCA, 1984: 484-485).¹² En qualsevol cas, és en aquesta narració que la protagonista, abans d'ingerir el verí mortal, diu al seu pare planyent, que ha estat el responsable de la tragèdia, la frase que resseguim: «Tancredi, serbati coteste lagrime a meno disiderata fortuna che questa, né a me le dare, che non le disidero» (IV 1, 60; ed. BRANCA, 1984: 485), que en la versió catalana medieval fa així:

11. Cf. els vv. 10957-11008 del *Guy de Warwick* en vers (ed. EWERT, 1933 II: 129-130) i els §§ 181-182 de la prosificació francesa (ed. CONLON, 1969: 302-304).

12. Remetré sempre al *Decameron* indicant jornada, *novella*, paràgrafs i pàgines segons l'edició Branca (1984).

«Tancredi, estoga aquexes lagremes a menys dolorosa fortuna que aquesta e a mi no les dons, car no les desitg».¹³

No té res d'estrany que Martorell hagi volgut accentuar el patetisme de l'apoteosi luctuosa de la novella posant els mots de Ghismunda en boca de Carmesina. Resulta, en canvi, més sorprenent que els mateixos mots apareguin tan fora de context tant al capítol 10 del *Tirant* com al *Guillem de Varoic*, un text no gens retoricat i en el qual no hi ha, si no m'enganyo, cap altre detall d'origen boccaccià: vol dir que Martorell coneixia ja el *Decameron* o, si més no, la *novella* IV 1, que va tenir una notable vida independent?¹⁴ En qualsevol cas, és segur que coneixia la narració en qüestió quan va escriure el *Tirant*, perquè només les semblances argumentals entre el desenllaç de la novella i el de la narració boccacciana expliquen la inclusió de la frase als darrers capítols. I sorprèn també que la presència de la IV 1 s'acabi aquí si ens atenem a la naturalesa d'un text que pel tema (la resolució tràgica d'un amor), pel tractament retòric (vegeu sobretot els discursos de Tancredi i de Ghismunda a 26-29 i 31-45) i pel paper que hi té la fortuna fent de la «letizia» un «tristo pianto» (15) no hauria de ser estrany als interessos literaris de Martorell. I és que, si deixem de banda els episodis alludits a l'apartat anterior, els interessos del valencià per l'obra major del certaldès estan justament circumscrits al domini de la retòrica, i d'aquí que hagin retingut tant la seva atenció les *novelle* III 5 i X 8: la primera, la història de Zima i la muller de Francesco Vergellesi, és tot un exercici de seducció basat en la *sermocinatio* retòrica (FORNI, 1986) i en l'acumulació de *topoi* estilnovistes reconduïts cap a un desenllaç còmic (BRUNI, 1990: 331-333); la segona, independentment

13. Sembla, doncs, que la comuna preferència pel verb «estojat» i pel demostratiu «aquexes» en la traducció i en els textos martorellians apunta al *Decameron* català com a model (tot i que, per les raons que apunto més endavant, no hi és descartable una simple coincidència), amb el benentès que «dolorosa» és un error evident per «desijada». D'altra banda, les mateixes comparacions evidencien un error textual al *Tirant*: és clar que, al capítol 473, on diu «més» ha de dir «menys».

14. Efectivament, la IV 1 figura sola, o acompanyada d'alguna altra *novella*, en set manuscrits conservats. Vegeu BRANCA, 1991: 75-76, 81, 84, 90-91, 93-94, 120-121 i 123.

dels elements que configuren la trama narrativa, de procedència bàsicament exemplar (SORIERI, 1937: 1-36; BATTAGLIA, 1965: 487-547), té com a fonament literari els elevadíssims discursos morals dels dos amics Tito i Gisippo (KIRKHAM, 1993: 237-248). I potser per aquesta amplitud de registres la X 8 pot passar al *Tirant* en contextos dissemblants, a l'inrevés del que s'esdevé amb la molt més marcada temàticament III 5. D'altra banda, com ja s'ha apuntat, totes dues comencen de ser usades a partir dels capítols 271 (III 5) i 277 (X 8), molt poc després de l'entrada massiva de la *Fiammeta* a la novel·la.¹⁵

15. Hi hauria la temptació de pensar en un coneixement dispers del *Decameron* per part de Martorell, atesa l'escadussera circulació independent de III 5 (BRANCA, 1991: 123) i l'enorme fortuna pòstuma de la X 8 (SORIERI, 1937). Amb tot, hi ha arguments de pes contra una hipòtesi d'aquesta mena, des del coneixement de la IV 1 fins a la represa de l'exordi del proemi, passant per les traces argumentals que hi han deixat altres narracions. Aprofito aquesta nota per recollir les dades que conec sobre la circulació de l'obra a les biblioteques catalanes. Deixant de banda unes incertes «certes obres de Bocassi» en un inventari de 1400 (MADURELL, 1974: 29, inventari 16), la notícia més antiga és en un inventari anònim de 1421, on figuren dos exemplars del *Corbaccio*, un de la *Fiammeta* i un de «les centa novella» (IGLESIAS, 1996, inventari 81); que la denominació coincideixi amb l'*explicit* del manuscrit de la traducció catalana («en altra manera lo cento novella») no és del tot determinant, atès que aquesta és una fórmula recurrent per referir-se a l'obra (cf. les descripcions de manuscrits de BRANCA, 1991), però el fet que tots els altres llibres d'aquesta biblioteca són catalans podria fer pensar en un *Decameron* català (suposició que només es podria justificar si el 1429 que figura a l'*explicit* del manuscrit del *Decameron* català fos la data de la còpia o «translació», i no la de la traducció; amb tot, aquesta suposició topa frontalment amb el famós esment a III 4 (p. 223) de «lo preich de fra Matheu [d'Agrigento]», no documentat en terres catalanes abans de 1426 segons RUBIÓ, 1990: 45-63). En 1449 trobem inventariat un «llibre appellat Iohan Bocassi» (*incipit* «Iohan Bocassi»), possiblement un *Decameron*, a l'inventari del prevere barceloní Francesc de Vinyamata (IGLESIAS, 1996, inventari 246), i el 1472 hi ha un «libra de cameron» en italià a la biblioteca del mercader barceloní Francesc de Junyent (IGLESIAS, 1996, inv. 334). En canvi, les dades sobre Mallorca que aporta Hillgarth 1991 donen testimonis molt tardans (el més antic són unes *Novellas* de Johan Bocaci, inventari 403, de 1494), molts dels quals impresos i en llengua italiana (vegeu inventaris, 756, 790, 814 i 905); és possible que siguin referides al *Decameron* dues referències a llibres anomenats *Joan Bocassi* (inventaris 401 i 542). Per a la història de l'únic manuscrit conservat de la versió catalana, i per a la seva possible identificació amb l'inventariat a la biblioteca de Gaspar Sánchez Muñoz, vegeu BADIA, 1973-74: 80-82.

2.2. *La novella de Zima (III 5)*¹⁶

L'esquema narratiu de III 5 és molt simple: Zima regala el seu palafrè a Francesco Vergellesi a canvi de poder parlar privadament amb la dona d'aquest. Amb l'esperança de seduir-la, Zima exposa a la dona una extensa requesta amorosa i, davant el silenci que el marit ha imposat a la dona, «egli in persona di lei si risponde» concedint-li el seu amor i fixant una trobada; Zima «respon» a la resposta que ell mateix ha construït i la narració acaba amb la trobada nocturna dels amants a la cambra d'ella. Dels tres discursos, Martorell ha retingut, primer de tot, la falsa resposta de la dona, bàsicament perquè les idees rectores hi són no haver mostrat l'amor per por d'infàmia i la promesa d'una futura recompensa:

«Tuttafiata, se dura e crudele paruta ti sono, non voglio che tu creda che io nell'animo stata sia quel che nel viso mi son dimostrata; anzi t'ho sempre amato e avuto caro innanzi a ogni altro uomo, ma così m'è convenuto fare e per paura d'altrui e per servare la fama della mia onestà. Ma ora ne viene quel tempo nel quale io ti potrò chiaramente mostrare se io t'amo e renderti guiderdone dell'amore il quale portato m'hai e mi porti; e per ciò confortati e sta a buona speranza.» (20-21, p. 373)

Fora d'un context narratiu determinat per una perspectiva còmica, els mots de Zima en substitució dels de la dona són escaients a una Carmesina que, després del casament secret amb Tirant, insisteix en la seva reiterada defensa de l'honestedat i assegura a l'heroi un futur guardó, dues idees presents també en els passatges de la *Lamentació de Tisbe* de Corella que Martorell hi enllaça sense solució de continuïtat (CINGOLANI 1995-96: 371-372), i que reproduceixo entre claudàtors per marcar-ne els límits:

16. Tots els préstecs textuais que identifico en aquest apartat i en el següent s'expliquen perfectament a partir del text italià del *Decameron*, i fan innecessària la comparació amb el text de la traducció catalana, que se'n manté sempre molt distant. Per tal que el lector es pugui fer càrrec d'aquesta distància, reuneixo a l'apèndix 1 els fragments corresponents de la traducció catalana. A partir d'ara, en tots els textos reportats assenyalo en negreta les identitats textuais; quan Martorell ha operat substitucions mínimes sobre els mots del model, ho assenyalo amb cursiva. En dos casos (III5, 11-12 i X8, 39-40) he afegit al text de l'edició Branca, entre claudàtors, lliçons testimoniades per altres manuscrits italians i que apareixen al text del *Tirant* (cf. BRANCA, 1991: 375-470).

«Tirant, senyor, no dubtes en res del que t'és dit, car *encara que alguna vegada me sia mostrada cruel contra tu, no vull que tingues crehença que l'esperit meu no sia stat* tostemps conforme ab lo teu. E *tostemps t'és amat e contemplat en loch de hun déu*, e sé't ben dir que, axí com aume en edat, aume en amor. Mas **temor** de infàmia me fa **guardar la honor de castedat**, la qual deuen guardar molt les donzelles e dubtar, per ço que ab puritat puguen aplegar a tàlem de benedicció. E axí la vull yo guardar tant com a la tua senyoria serà placent. E **ara és atés lo temps que poràs haver plena notícia de mi si t'ame**, car de huy avant yo't vull **dar premi de l'amor que'm has portat**. **Per què reposa ab bona sperança**, yo't clam mercé, e la mia honestat vulles haver per tan cara com la tua vida. [Entre tots los mals, lo que més me atribula és l'absència que per alguns dies tendré de tu, e per ço no tinch alegria per mostrar-te la infinida amor a la qual justament lo teu meréixer me obliga, e per ço speraré temps en lo qual sens temor yo't puga mostrar com tinch en poch ma vida.]» (Cap. 271, p. 584, 6-16)

És fàcil adonar-se que l'autor ha evitat curiosament la represa exacta del model, sotmès a substitucions lèxiques diverses i a amplifícacions, sobretot relatives a l'honestedat de les donzelles, que en cap cas no alteren la substància del discurs.

Aquesta *novella* no torna a aparèixer fins als capítols 411 i 412, en l'episodi diguem-ne parentètic d'Espèrcius i la donzella, en el qual, malgrat la seva naturalesa fabulosa i antidecameroniana,¹⁷ Espèrcius assumeix una part de la requesta de Zima (411) i el narrador la veu narrativa de Boccaccio per girar la faula i la retòrica en comèdia i narrar l'assoliment dels «últims termes dels senyals de amor» (412). Heus aquí la requesta, amb els textos acarats:

«E per ço no fretura que us mostre ab paraules la mia amor ésser stada la major e més fervent que jamés home a neguna dona portàs per sola fama. E axí serà sens fallir, tant quant la mia mísera vida sostendrá aquest cors, e més encara si, dellà com deçà, se ama perpetualment, podeu ésser segura en vostres manaments fer quant ordenareu.» (Cap. 411, p. 809, 22-27)

17. Bona part de l'episodi depèn, com és sabut, del *Voyage d'outre mer* de John Mandeville. Vegeu la comparació dels dos textos a RIQUER, 1990a: 302-304.

«É per ciò non bisogna che io vi dimostri con parole quello essere stato il maggiore e il più fervente che mai uomo a alcuna donna portasse: e così [senza fallo] sarà mentre la mia misera vita sosterrà questi membri, e ancor più, ché, se di là come di qua s'ama, in perpetuo v'amerò. E per questo vi potete render sicura che niuna cosa avete, qual che ella si sia o cara o vile, che tanto vostra possiate tenere e così in ogni atto farne conto come di me, da quanto che io mi sia, e il simigliante delle mie cose. E acciò che voi di questo prendiate certissimo argomento, vi dico che io mi riputerei maggior grazia che voi *cosa che io far potessi che vi piacesse mi comandaste*, che io non terrei che, comandando io, tutto il mondo prestissimo m'ubidisse.» (11-12, p. 371)

I la conclusió:

«E lo cavaller Spèrcius li regracià molt la sua proferta, **acceptant aquella ab grandíssimes gràcies** que li féu, **abraçant e besant-la més de mil voltes**. E **sens no voler perdre temps** en paraules, pres-la en braços e **posà-la sobre lo lit**, e aquí **conegueren los últims termes dels senyals de amor.**» (Cap. 412, p. 810, 21-24)

«La qual veggendol venire, levataglisi incontro, **con grandissima festa il ricevette**, e **egli abbracciandola e basciandola centomilia volte** sú per le scale la seguitò; e **senza alcuno indugio coricatisi gli ultimi termini conobber d'amore.**» (32, p. 376)

I encara aquesta mateixa conclusió deixa traces una mica més vagues, però molt significatives, en l'episodi de la primera trobada nocturna entre l'emperadriu i Hipòlit, al capítol 260: «Mas [l'emperadriu] **besà'l moltes voltes** en la boca, pres-lo per la mà, mostrant-li infinida amor, e dix-li que anassen a la cambra. (...) E [Hipòlit] **pres-la en los braços e posà-la en terra, e aquí sentiren la última fi de amor**» (p. 559, 11-16; noteu, en relació al capítol 412, la variant «posà-la en terra»).

2.3. La novella de Tito i Gisippo (X 8)

En relació a III 5, el rendiment de X 8 a mans de Martorell és molt superior i molt més variat per la mateixa naturalesa d'aquest text. A partir d'un esquema exemplar sobre l'amistat, traduït en el conflicte

derivat del fet que Tito s'enamora de la promesa del seu amic Gisippo (el qual, partint de la premissa que és més difícil trobar un amic que una dona, cedeix Sofronia a Tito), el gruix de la narració és ocupat pels elevats discursos amorosos, i sobretot morals, dels dos protagonistes (uns discursos perfectament adequats a la seva condició de «filosofanti in Atene»), més una extensa i sàvia apologia que Tito adreça als que s'oposen a la seva unió amb Sofronia. Martorell, conseqüentment, construeix amb els discursos dels dos amics boccaccians discursos de caràcter moral, tot i que només en una ocasió aprofita l'esquema dialògic del model. Aquesta circumstància s'esdevé als capítols 367 i 368, en la petició de perdó del senyor d'Agramunt a Tirant i en la resposta d'aquest, i es continua al 379, quan Plaerdemavida respon també amb paraules de Boccaccio la llarga demanda de perdó del senyor d'Agramunt al capítol anterior (una petició, al seu torn, modelada tota sencera sobre textos de Corella).¹⁸ És, doncs, exactament com Tito anticipa a Gisippo la seva confessió de l'amor no honest per Sofronia que el senyor d'Agramunt demana perdó a Tirant per haver-lo ferit quan pretenia matar Plaerdemavida:

«Si a Déu fos plasant, a mi fóra més en grat lo morir que'l més viure, pensant que la fortuna me ha portat en part hon de la pròpia virtut me cové fer prova e, aquella, ab grandíssima vergonya porte per haver ofesa la senyoria vostra. E de tal cars yo-n spere prest lo mèrit que a la mia persona cové, ço és, la mort, la qual serà a mi més cara que viure ab recort de la mia viltat. E perquè la senyoria vostra me vol axí maltractar, licència e perdó ensemps vos demane. E per quant a la mercé vostra no puch ni dech cosa alguna celar, no sens gran vergonya la us manifestaré, com, per no conéixer que aquella fos Plaerdemavida, cometé la mia má tan strem insult, que só merexedor per la mia ignorància de gran punició. E la fi de la mia victòria és stada dolor, pena e tristícia, la qual no-m fallirà, car yo us manifeste que si la senyoria vostra me denega lo perdó, *lo meu propòsit és de passar en lo ponent acompanyant-me la mort, com aquí pens que prestament finiran los meus darrers dies e aquí serà la mia trista sepultura venguda al terme de la sua desijada fi (...)*» Com Tirant lo hoy axí parlar, no féu de si mudament negú.» (Cap. 367, p. 750, 25-36, i p. 751, 1-3 i 8)

18. Concretament, la *Història de Jàson i Medea* i les *Lletres d'Aquilles e Polixena*. Sobre l'ús d'aquest darrer text corellà al *Tirant*, vegeu ara ANNICCHIARICO, 1996.

«Gisippo, se agli dii fosse piaciuto, a me era assai più a grado la morte che il piú vivere, pensando che la fortuna m'abbi condotto in parte che della mia virtù mi sia convenuto far pruova e quella con grandissima vergogna di me truovi vinta; ma certo io n'aspetto tosto quel merito che mi si conviene, cioè la morte, la qual mi fia piú cara che il vivere con rimembranza della mia viltà, la quale, per ciò che a te né posso né debbo alcuna cosa celare, non senza gran rossor ti scoprirò». E cominciatosi da capo, la cagion de' suoi pensieri e' pensieri e la battaglia di quegli e ultimamente de' quali fosse la vittoria e sé per l'amor di Sofronia perire gli discoperse, affermando che, conoscendo egli quanto questo gli si sconvenisse, *per penitenzia n'avea preso il voler morire, di che tosto credeva venire a capo. Gisippo, udendo questo e il suo pianto vedendo, alquanto prima sopra sé stette.*» (22-24, ps. 1185-1186)

La resposta de Tirant, al seu torn, reprèn la de Gisippo, per bé que en realitat el que fa Martorell és associar una sola frase d'aquesta resposta a un altre passatge que, de fet, havia estat posat molt abans en boca de Tito:

«E si tu no fosses en necessitat de confort tant com est, yo me'n dolria axí com de home qui la nostra amitat e deute havies guastat (...) Per què, obre los ulls de l'intellecte e regonex-te, dóna loch a la rahó, desvia e refrena lo desijós apetit de anar en terra stranya e vulles despendre lo temps en tals cavalleries qui aumentaran lo teu stat, honor e fama. E a tu no és cosa convenient ni honesta que en anar-te'n te dispongues, encara que fosses cert de atényer hun gran heretatge, car tu fugir-ne deuries si guardes lo que la vera amicitia requir.» (Cap. 368, p. 751, 24-26 i 30-35)

«Tito, se tu non fossi di conforto bisognoso come tu se', io di te a te medesimo mi dorrei, sí come d'uomo il quale hai la nostra amicitia violata, tenendomi sí lungamente la tua gravissima passione nascosa». (...) «Apri gli occhi dello' ntelletto e te medesimo, o misero, riconosci; dà luogo alla ragione, raffrena il concupiscibile appetito, tempera i desideri non sani e a altro dirizza i tuoi pensieri; contrasta in questo cominciamento alla tua libidine e vinci te medesimo mentre che tu hai tempo. Questo non si conviene che tu vuogli, questo non è onesto; questo a che tu seguir ti disponi, eziandio essendo certo di giugnerlo, che non se', tu il dovresti fuggire, se quello riguardassi che la vera amistà richiede e che tu dei'».» (25 i 14-15, ps. 1186, 1183, 1184)

Resulta interessant, en aquest darrer cas, el tractament que ha sofert el segon fragment boccaccià, que s'ha vist desplaçat del seu context estrictament moral (la necessitat de refrenar un amor contra tota raó que Tito s'aconsella a ell mateix en el seu primer monòleg) per referir-se, simplement, a la voluntat que té el senyor d'Agramunt d'autoexiliar-se per purgar la seva acció. D'aquí, per exemple, que no acabim d'encaixar en el text la necessitat de reconeixement moral i el refrenament d'un «desijós apetit» de fugir. Vegeu, en canvi, un ús diguem-ne recte del mateix passatge molt abans, al capítol 281, en què Carmesina usa les seves «armes de les dones» (la paraula) per mirar de «fer stalvi» el seu castell davant l'atac de l'«artelleria» de Tirant. Les armes són dobles: primer, una llagrimosa defensa de l'honestedat amb reminiscències de la *Fiammeta* (vegeu l'apartat 3); després, un discurs moral que, a més de les frases vistes ara mateix, incorpora un altre passatge del primer monòleg de Tito:¹⁹

«Tirant, **obre los ulls de l'enteniment** en la gran desventura que't spe-
ra e, **reconexent-te, dóna loch a la rahó** e desvia e **refrena de desijosos**
apetits, tempra los volers no savis en altres obres, endreça los teus
pensaments e resesteix en aquest principi de libidinosa voluntat, car
les leys de amor són de major força que no algunes altres. Eles rom-
pen, no solament aquell[e]s de la amistat, mas encara les divines que
poden ésser dites de marit e de muller.» (Cap. 281, p. 595, 18-23)

L'enllaç de dos passatges diferents és intel·ligent i, alhora, incongruent. Certament, tots dos són en boca de Tito, però el segon («car les leys (...) muller») nega el primer, perquè Tito hi justifica amb una sentència sobre les forces de l'amor la seva rendició a l'amor de Sofronia i, doncs, invalida els escrúpols morals formulats en el seu primer monòleg. Sembla que Martorell ha volgut donar més força als re-

19. És també amb fórmules expressives derivades d'aquest passatge de Boccaccio que es puntuen les reconvençions de Melchior de Pando i del narrador a Curial al final del llibre segon del *Curial e Güelfa*: «Yo't prech, Curial, que torns en tu mateix, e regoneix-te bé mentre has temps, e, si tu vols jutjar sens voluntat, veuràs no haver rahó de plànyer», «me esforçaria rependre't dels teus moviments no savis», «Regoneix-te bé, e venç a tu mateix mentre has temps, e, exugant les làgremes, fes loch a les mies paraules, e dispon-te a pendre consell» (ed. ARAMON, 1930-33 II: 293-294).

queriments morals de Carmesina amb l'expedient de ponderar la potència de les forces d'amor, i per això el discurs de la princesa acaba afirmant que «grandíssima virtut és resestir a les males inclinacions de delit». En qualsevol cas, la cua boccacciana de l'alludit discurs de Carmesina té el seu lloc natural en la segona requesta amorosa de la reina Maragdina a Tirant, en el capítol 331, on la jove mora utilitza la sentència amb vistes a guanyar-se l'amor del protagonista:

«que major força tenen les leys de amor que negunes altres, qui rompen non solament les de la amiatat, mas les divines. ¿E no sabs tu bé que amor és la pus fort cosa del món, que als savis fa tornar folls e als vells fa tornar jóvens, als rics fa tornar pobres, als avars fa tornar liberals, als trists fa tornar alegres e rient, e als alegres fa tornar trists e plens de pensaments? E moltes voltes s'esdevé lo pare amar la filla e lo germà a la germana.» (Cap. 331, p. 695, 6-8 i 11-12)

«Le leggi d'amore sono di maggior potenza che alcune altre: elle rompono non che quella della amiatà ma le divine. Quante volte ha già il padre la figliuola amata, il fratello la sorella, la matrigna il figliastro?» (16, p. 1184)

Tornem, però, a la secció on intervenen Tirant, el senyor d'Agramunt i Plaerdemavida. La resposta de Plaerdemavida a la demanda de l'agressor té també un nucli boccacià:

«E si neguna cosa poden los prechs meus prevaler, vos suplich que aquesta aflicció que voleu dar aparteu de vós per aconsolar a mi e, ab bona speranza vivint, vos dispongau en pendre alegria perquè nostre senyor Déu vos faça obtenir la amor que de la cosa amada desijau. E encara yo no sé quina rahó done del que dech fer, o seguir lo meu plaer o lo vostre, fent lo que dieu que tant vos contenta. E puix que la vostra liberalitat és tanta que, *vehent* la mia deguda vergonya de la empresa per mi feta, que vullau consentir a les mies justes pregàries, segons per vostra mercé me és stada feta oferta.» (Cap. 370, p. 753, 28-36)

«E per ciò, se alcuna cosa possono in te i prieghi miei, io ti priego che, di questa afflizion togliendoti, a una ora consoli te e me e con buona speranza [vivendo] ti disponghi a pigliar quella letizia che il tuo caldo amore della cosa amata disidera». (...) «Ecco, Gisippo, io non so qua-

le io mi dica **che io faccia piú, o il mio piacere o il tuo, facendo quello che tu pregando mi di' che tanto ti piace; e poi che la tua liberalità è tanta che vince²⁰ la mia debita vergogna, io il farò**». (39 i 40, p. 1189)

En realitat, el discurs de Plaerdemavida són dos discursos: un de Gisippo i un altre de Tito. A la consolació del primer a Tito, segueix la resposta entre dubtosa i agraïda d'aquest que, sorprenentment, ha estat posada en boca de Plaerdemavida, cosa que només es pot fer sense violentar el sentit si, com és el cas, la liberalitat que s'atribueix a l'interlocutor i la vergonya que s'atribueix Plaerdemavida fan referència, respectivament, a la promesa de no atacar la ciutat de Montàgata i a la vergonya de Plaerdemavida per haver provocat el desmai de Tirant parlant-li de la princesa Carmesina.

La darrera referència a X, 8 és justament també en boca de Plaerdemavida, al capítol 277, quan aquesta, després d'afirmar corellianament que «les paraules són senyals ab les quals nostres intencions se mostren» (GUIA, 1996: 98), i abans d'oferir-se plenament al servei de Tirant, li exposa la seva elevada procedència social. Aquesta informació, que no és rellevant per a l'acció narrativa, és en canvi un argument fonamental en l'extensa apologia de Tito:

«Yo no só nada dels baxos del poble romà, e la mia mare dins en aquella ciutat naxqué. **Los meus antichs foren nobles ciutadans de Roma, plens de antichs triümpfos**, portant sobre lo cap coronas de triümpfal victòria, e ajustats de parentesch ab los de l'Imperi Grech. **E la glòria del meu linatge** a present yo'm callaré perquè no fretura gloriejar-me de aquella, **sinó com a seguidora de la fortuna**, socorrent a les persones qui bé amen, dich axí.» (Cap. 277, p. 589, 30-36)

«Io non son nato della feccia del popolazzo di Roma: le mie case e i luoghi publici di Roma son pieni d'antiche imagini **de' miei maggiori**, e gli annali romani si troveranno **pieni di molti triunfi** menati da' Quinzii in sul roman Capitolio: né è per vecchiezza marcita, anzi oggi piú che mai fiorisce **la gloria del nostro nome**. **Io mi [tacerò]** per vergogna delle mie ricchezze, nella mente avendo che l'onesta povertà sia

20. En aquest cas, la font evidencia l'error *vehent* en el text del *Tirant*, probable resultat de la mala lectura de *venç* o *venc* per confusió *ct*. La traducció catalana presenta també un error al mateix lloc (*veus*).

antico e larghissimo patriominio de' **nobili cittadini di Roma**; la quale, se dalla opinione de' volgari è dannata e son commendati i tesori, io ne sono, non come cupido **ma come amato della fortuna**, abbondante.» (68-69, p. 1195)

Com es pot comprovar, és el passatge en què Martorell s'ha allunyat més de la reproducció literal; s'ha decantat per reescriure'l, rebaixant voluntàriament la noblesa i la riquesa de Plaerdemavida i recomponent els elements bàsics del model. Plaerdemavida, això sí, resta romana: un argument més per recordar que el *Tirant* és, a la seva manera, un *roman* antic.

3. LA RETÒRICA ELEGÍACA DE FIAMMETA

Si en relació al *Decameron* Martorell ha operat una selecció estricta, que el condueix pràcticament a dues úniques narracions parcialment definibles per la seva inflació retòrica, el cas de la *Fiammeta* és radicalment diferent per la senzilla raó que no hi ha el mateix tipus de selecció: la *Fiammeta* ha estat «seleccionada» en la seva integritat perquè és retòrica de punta a punta, començant pel fet que la veu narrativa fingeix ser epistolar. Tant se val, doncs, que Fiammeta narri les seves reaccions sentimentals, que les manifesti a Panfilo, a la nodrissa o al seu marit, que adreci precés a les divinitats i a la fortuna o que monologui en la intimitat de la cambra: l'única dimensió efectiva és la seva veu elegíaca, construïda sota la guia segura de les *Heroides* ovidianes (al capdavant també narracions suspeses en un present lamentatori, sense resolució tràgica) i puntuada de dalt a baix amb les *Tragèdies* de Sèneca, sobretot —i previsiblement— l'*Hippolytus* (DEL CORNO, 1979). Martorell, coneixedor d'aquests dos textos, no podia deixar d'interessar-se per l'obreta de Boccaccio, la més difosa de totes les seves obres en terres catalanes.²¹

21. En són proves la supervivència de tres manuscrits de la traducció catalana (descrits per ANNICCHIARICO, 1983-87 I: 9-13) i, sobretot, els testimonis dels inventaris de biblioteques. En aquest sentit, Annicchiarico recull sis referències en inventaris entre 1463 i 1538 (una de les quals, però, molt dubtosa, atès que la referència és a un *Pamphilus*), als quals es poden afegir una *Fiammeta* a l'inventari anònim de 1421 ja citat (IGLE-

Ara bé, com ja s'ha dit, tots els indicis apunten a un descobriment tardà i a una lectura feta amb la novel·la molt avançada, quan Martorell ja ha projectat i realitzat uns determinats ideals retòrics que són els que permeten, precisament, que la *Fiammeta* s'incorpori massivament al text del *Tirant* sense que s'hi notin fissures ni solucions de continuïtat, i, doncs, sense que en canviï essencialment el rumb. I s'hi incorpora d'una manera especialment intensa: si fem excepció dels capítols 216 i 399, primer i últim on apareixen fragments de l'obra, relativament aïllats dels altres, passatges de l'obra boccacciana són presents en vint-i-vuit capítols del *Tirant* entre el 268 i el 342.

Una part important dels préstecs a la *Fiammeta* es concentra a l'entorn de l'episodi de l'engany ordit per la Viuda Reposada, que centra els capítols 268 al 296. Deixant de banda el fet que, a la pràctica, la *Fiammeta* continua essent una presència activa fins al 342, i després al 399, la concentració en els capítols citats pot ser dotada d'una significació especial si ens atenem al fet que el discurs lamentatori de Fiammeta neix, com a les *Heroides*, del conflicte entre la fidelitat de la dona enamorada i la infidelitat del seu amant. La situació, al *Tirant*, és la mateixa, amb una diferència fonamental: l'amant fidel creu que la dona estimada no li ho és a causa de l'engany d'una «illusió òptica». Certament, el fet que el lector conegui l'engany dota el conjunt d'una evident dimensió còmica, però és el desconeixement que en tenen tant Tirant com Carmesina, espectador i actriu principal de la representació, el que condiciona directament l'explosió elegíaca per part d'uns personatges —sobretot Tirant— que viuen la «ficció» del capítol 283 com a tragèdia: tragèdia personal, però també tragèdia col·lectiva si ens atenem a les nefastes noves que arriben del camp de batalla. La fortuna, amb la tempesta del capítol 296, fa la resta.

Per tal d'evitar una excessiva dispersió en la presentació dels materials em centraré fonamentalment en els capítols assenyalats (el lector trobarà en apèndix la resta de passatges de la *Fiammeta* incorpo-

SIAS, 1996, inv. 81), i quatre més citades en inventaris mallorquins de 1480, 1494, 1504 i 1510, de les quals una és explícitament italiana i l'altra castellana (HILLGARTH, 1991, inventaris 349, 403, 468 i 521). La majoria de referències no indiquen la llengua del text, però ja s'ha dit (nota 17) que a l'inventari de 1421 totes les obres citades són catalanes.

rats al *Tirant* que he sabut identificar), i podríem començar amb el 268, un excellent exemple de la construcció d'un discurs compacte a partir de la combinació de fonts diverses. Com és sabut des de Garriga (1991), l'extens exordi de la Viuda ve centrat per la ponderació del «nefandíssim crim» de Carmesina a partir d'unes frases de l'exordi de la *Tragèdia de Caldesa* de Corella, que donen pas a un incís doctrinal que, al seu torn, desemboca en la denúncia dels amors de Carmesina i Lauseta, dels quals, diu la Viuda, Tirant tindrà una prova ocular.²² A aquesta calúmnia en segueix una altra: la de les alteracions físiques de la princesa causades per la luxúria i, sobretot, la dels avortaments que la Viuda li ha hagut de practicar; una cosa i l'altra es construeixen amb una hàbil combinació de diversos passatges de l'*Heroida XI* d'Ovidi (PUJOL, 1997: 37 i 60). I, finalment, la Viuda reproduïx les paraules de reconvençió que, diu, adreça sovint a la princesa, unes paraules que, en rigor, són pròpies de la *nutrix* clàssica i que Martorell no cerca directament en un model plausible com fóra l'*Hippolytus* senequià, sinó en la primera intervenció de la dida de Fiammeta —que, és clar, senequeja:²³

«E yo moltes voltes li dich: “Filla mia, ara és temps de resestir a tan gran mal. *Lansa de tu* tota manera de *viltat e amor corrupta*, e segura *restaràs e vencedora*. E *pots veure*, ma filla, si l'altea del parentat teu e la fama de la virtut tua, e la flor de la bellea e la honor del món present, e totes les altres coses que a *donzella de tanta dignitat* pertanyen, te *deuen ésser cares*, e sobretot la gràcia de hun tal enamorat qui't desija més servir e amar com a muller que a totes les dones del món. E per aquest negre *perdre'l desiges*? Car *plaire no't deu*, e pens que de ací avant no't plaurà si sàvia est, majorment si ab tu mateixa te conselles. Doncs, obliada los falsos delits permesos a la sutze speranza, *lansa-los fora de tu*”» (Cap. 268, p. 578, 23-33)

22. Potser fent ressonar puntualment *Decameron* III 6, 19. Compareu els dos textos: «E tot lo que yo us he recitat, no pense la senyoria vostra que sien faules, car, si me'n deveu haver grat e u teniu secret, ab los vostres hulls corporals vos ho faré veure.» (p. 578, 4-6). «E acciò che voi non credeste queste esser parole e favole, ma il poteste, quando voglia ve ne venisse, apertamente e vedere e toccare...» (BRANCA, 1984: 382).

23. Efectivament, bona part de diàleg entre Fiammeta i la nodrissa a I 15 depèn de diversos llocs de l'*Hippolytus* (especialment vv. 129-273), com va veure ja Crescini al final del segle passat (vegeu SERAFINI, 1949: 95, la bibliografia citada per DELCORNO, 1979: 263 i 266, nn. 29 i 31, i l'anotació de l'edició MUSSINI SACCHI, 1987).

«Ara és temps de resistir ab pocha força, per ço que qui en lo prinsipi contrasta, *foragita lo vilan amor e segur roman vençador (...)* Garde sí a la altesa del teu perentat e a la gran fama de la tua virtut, la flor de la tua ballesa, la honor del món present, e totes aquelles altres coses que a *dona noble* deuen ésser cares, e sobre tot la gràsia del teu marit, de tu tant amat e tu de ell: per aquest sol *deus perdre tots los desigs teus*. Sertes *voler no·u deus ne crech que ho vulles*, si sàvia ab tu matexa te concelles. Donques, per Déu, reté e los falsos delits promesos de la sutza speranza *foragite'ls* e ab ells la presa furor.» (I 15, 467-469 i 477-487; I, ps. 78 i 79)²⁴

La prompta resposta de Tirant ha de ser necessàriament retoricada, i unes quantes exclamacions del narrador de la *Història de Leànder i Hero* (GARRIGA, 1991: 20-21) preparen l'efecte de les paraules de la Viuda en Tirant («Aquestes paraules, senyora Viuda, **me són entrades en lo miserable cor** e·m donen majors penes **que jamés sentí**, e és stada la primera hora que tals dolors sien causa de més agreujar la vida mia», cap. 269, p. 579, 13-15) i, poc més endavant, la concentració de tots els seus pensaments en el desig de suïcidi («E en aquest punt mil maneres de *pensaments* corren per la mia pensa e quasi tots determenen en un, ço és, que, puix ella ama altri, yo do senyal de ma persona lansant lo meu cors de aquesta torre avall, o en la profunda mar ab los peixos fes companyia», p. 579, 19-21). Deixant de banda les reminiscències no literals de la *Història de Leànder i Hero* de Corella (GARRIGA, 1991: 21),²⁵ en tots dos casos hi és evident la represa de dues reaccions de Fiammeta davant l'anunci de la imminent partida de Panfilo, que és el punt d'arrencada de les seves dissorts: «Aquestes paraules me entraren en lo miserable cor ab amaritut no may sentida (...). Aquesta fon la primera hora que jo sentí dolors als meus plaers pus inimigues» i «A mi ocorregueren mil pencers en la pença en un moment, e casi tots termenaren en un, ço és que ell,

24. Remeto a la *Fiammeta* indicant llibre, capítol, línies, volum i pàgines de l'edició Annicchiario (1983-87) de la traducció catalana medieval.

25. Compareu el final de la darrera frase citada i aquesta reacció d'Hero: «No tardara, sobre lo cos mort, la ja quasi morta donzella, saltant de lalta torre, acabar de matarse» (MIQUEL I PLANAS, 1913: 115). La companyia dels peixos, d'altra banda, és recurrent en el darrer capítol de l'obreta corelliana (MIQUEL I PLANAS, 1913: 116-18).

amant altre dona, contre son voler demorase en tal modo» (II 3, 99-106 i II 2, 44-47; I, ps. 106 i 103). A part el fet que aquesta intervenció de Tirant es clou amb un alre manlleu del llibre primer de la *Fiammeta* («O senyora princesa, **tu sola est la beatitut mia!**», p. 579, 31-32), que recull els mots que la protagonista creu sentir de boca de Panfilo a l'església, en el moment de l' enamorament («O nobla dona, **tu sola est la behetitut mia**», I 6; I, p. 68; per a la dependència dantesca de la frase, i de tot l'episodi, vegeu DELCORNO, 1979: 255-263), no cal dir fins a quin punt la segona frase ha sofert una reorientació completa: la conclusió dels pensaments de Fiammeta en una idea (la infidelitat de Panfilo) es resol al *Tirant* en determinació suïcida. I encara Martorell és a temps de cloure la represa del discurs de Tirant, després de llançar un «suau sospir», amb una afirmació de fidelitat amatòria i una requesta de pietat a una Carmesina absent derivades de les que Fiammeta adreça a un Panfilo present que ha anunciat la imminent separació:

«O piadosa fe! O reverendíssima vergonya! O castedat e pudícia inestimable de les honestes donzelles! **¿Qual persona pot ésser en lo món qui vulla o puga, per parentesch de sanch o per acostada amistat, te ame axí com yo? Mal creus si axí creus vanament que negú te ame axí com yo. Donchs, si yo més te ame, més pietat merite.**» (Cap. 269, p. 579, 35-36 i p. 580, 1-3)

«Que inica pietat serà aquesta! ¿És tua creença, o Panfilio, que **nenguna persona**, que sia de tu quant **que-s vol e pot per perentat de sanch o per amistat conjunchta**, te am axí con jo am? Mal creus, si axí creus: **verament** neguna te ama axí com jo. Donques, si jo més te am, **pus pietat maresch.**» (II 6, 200-205; I, p. 109)

A partir d'aquí, el capítol ja és pràcticament tot de la Viuda, la resolució malèvola de la qual queda rubricada per uns determinis criminals manlevats de la Medea senequiana (p. 580, 16-23; vegeu MARTÍNEZ, en premsa).

El capítol següent, 270, conté només una requesta amorosa de Tirant a Carmesina, en la qual, a més d'un possible ressò boccaccià del motiu de la imatge gravada al pensament a la frase «E no resta per açò que **en la mia pensa la ymatge de la vostra figura és restada**, en la qual contemple dia e nit» (cap. 270, p. 583, 3-4) (compareu amb «E ja

en la mia pença essent la *empremta de la sua figura romasa*, no sé amb quin selat delit en mi la guardave», I 6, 204-20; I, p. 68), Martorell gira en prec a la princesa uns altres prec de Fiammeta a un Déu disfressat de Júpiter antic:

«Car si los *miserables de vostra altesa seran hoÿts, alguna volta* aconseguiran remissió de sos defalts. Per què us suplich *vullau obrir les vostres piadoses orelles als meus* tan justs *prechs*, car qui és noble de linatge e de obres virtuós no deu retenir ab si crueldat, qui no és possehida sinó per males persones.» (Cap. 270, p. 583, 8-12)

«Udè, si los *mesquins són de tu ohits alguna volta, posa les tues piadoses orelles als meus prechs*, e sensa guardar als molts falliments de mi vés tu comesos, los poch béns, si may ne fiu alcú, considera, e en mèrit de aquells los meus prechs e oracions axauseix (...). (V 35, 1767-1772; I, ps. 216-217)²⁶

Al seu torn, la resposta de la princesa al capítol 271, que dona pas al casament secret dels protagonistes, es modela sobre un fragment anterior dels mateixos prec de Fiammeta a la divinitat; un fragment escaient, d'altra banda, en la mesura que Fiammeta hi confessa el turment desacostumat que li procura l'amor:

«Descriure no·s dexen les passions ab què amor la mia atribulada pensa turmenta, car *la fi de hun mal és a mi principi de altre*. E yo per amor só dita *benaventurada, per no conéxer les mies misèries*, e passe treball en vans *pensaments per ornar la mia joventut*, e passe *penitència* del mal que no n'he fet. Car la passió que ara·m dona amor *no m'era acostumada*, ni menys los *treballs* que la mia ànima ara posehex.» (Cap. 271, p. 583, 21-26)

«Veus nengun jorn ésser a mi segur, contínuament la fin del qual, de dolorós jorn, és a mi principi d'altre [*la fin de mon mal és a mi principi de l'altra BC*]. Yo qui ja *me són dite benaventurade, no coneixent les mies misèries*, primerament en lo<s> vans *affanys de ornar la mia joventut*, pus que·l degut ornade de la natura, tu no sabent, o fenyent, per *penitència* al indisoluble amor que are m'estimula me supposest; d'equí avant la pença *no acostumade* a axí greus *affanys* recomplint per aquell de novell ayra (...).» (V 35, 1755-1764; I, p. 216)

26. La frase que inaugura el fragment és una fórmula boccacciana recurrent. Vegeu per exemple *Filocolo* I 2 i 13; II 60 (ed. MARTI, 1969: 79, 96, 261).

Com ja s'ha explicat a l'apartat anterior, el capítol es tanca amb una nova justificació de la prudència de Carmesina presa de *Decameron* III 5, 20-21 i conclusa amb passatges de la *Lamentació de Tisbe* de Corella.

Els capítols següents, fins al 287 (on comença la «ficció» de la Viuda Reposada), reporten successius intercanvis de raons entre Tirant i Carmesina i entre Tirant i Plaerdemavida, amb préstecs escadussers de la *Fiammeta* entre els quals destaquen singularment, d'una banda, noves justificacions per a la prudència de Carmesina, enllaçades amb una frase d'Helena provinent d'*Heroides* XVII (PUJOL, 1997: 43):

«Mas vergonya de una part, e temor de l'altra, me retenen menaçant-me de infàmia, e que'm guarde de perdre lo que jamás poré cobrar.» (Cap. 275, p. 587, 17-19)

«Mas tu, o vergonya, de la una part e tu, o *pabor*, de la altre, me retinguist, menessant-me la una de eterna infàmia, e l'altre de perdre ço que inicha fortuna me tolch puys.» (I 27, 1007-1010; I, p. 101)

De l'altra, i en consonància amb el que ha fet abans, els prec de Tirant a Plaerdemavida al capítol 276 reprenen dos fragments de l'oració de Fiammeta a Venus: un, recontextualitzat en «especial oració» de Tirant a la princesa; l'altre, que en el model segueix immediatament el primer, com a mostra a Plaerdemavida del dolor que sosté el protagonista:

«Axí és de mi, que en aquest propi punt stich per molt amar aquella que de virtuts passa totes quantes són, la qual yo contínuament adore e contemple e li fas special oració, dient-li: “¡O piadosa deessa en la terra, la *figura de la qual, en lo meu principi dels meus treballs e fatigues, en aquesta sala fon manifestada* la mia strema passió d'amor! ¡Dóna'm fortitut de ànimo en poder passar les mies dolors e mitiga los meus mals e dóna'm remey en les mies tribulacions!» La mia germana, *mira quant per sa magestat yo tribule. Mira quantes voltes la cruel mort és ja stada davant los meus ulls. Mira si tant mal havia la mia fe meritat quant yo sostinch* per ésser verdader amador, no conexent la gran perfecció de amor de ma senyora (...)» (Cap. 276, p. 588, 34-38, i 589, 1-6)

«(...) les mias **oracions** a Vènera revolgia, **dient**: “O del cel ballesa special e **piadossima deya**, o sancta Vènera, la **effigia** de la qual en lo principi dels meus **affanys** en aquesta **canbra** fon manifesta, dóna confort als meus dolors, e per aquell venerable e intríncech amor que tu portest a Adon mitiga los meus mals! **Vejas quant per tu jo·m treball; vejes** quantes voltas per tu la **teribla** ymatge de la mort és ja stada denant los meus ulls; **vejas** si tant mal ha la mia fe meritat quant yo sustench. Yo veciada jovaneta, **no conexent** los teus darts (...)”» (V 11, 426-437; I, p. 165)

Entremig, els préstecs ja assenyalats de *Decameron* X 8 serveixen, sobretot al capítol 281, per refrenar la insistència de Tirant en la satisfacció sexual, amb el detall que els precés defensius de Carmesina inclouen una frase («O quantes piadoses paraules t’è ofert e no·t plau acceptar-les! **Moga’t a pietat la mia error e nova vergonya de infinida culpa**, car treballes de apartar de mi la molta amor que·t porte» (Cap. 281, p. 595, 6-9)) de la nodrissa de Fiammeta («si la deguda **pietat** a·çò no·t mou, **mogue’t lo teu error: nova vergonya de entigua colpa** poria néxer leugerament» (VI 13, 551-554; II, p. 28)).

Com és del tot previsible si ens atenem al model latent de la *Tragèdia de Caldesa* en els episodis directament relacionats amb la «ficció» de la Viuda —és a dir, si ens atenem al que la *Tragèdia* té de «cas afortunat», vegeu PUJOL, 1995-96: 59-60—, l’amarga experiència de Tirant es resol primàriament en imprecació contra la fortuna davant d’un «cars tan nefandíssim» i un «tan abominable crim». La lamentació de Tirant queda puntuada per les exclamacions «O fortuna», «O adversa fortuna», la darrera de les quals, de caràcter conclusiu, fa així:

«O fortuna, com est **malcontenta** de mi, que en huns cassos me exalces e en altres me baxes tant! **Ajustes-me a les penes novelles ànsies**. Tu, sorda, de poca amor! Asegura **los meus plants** e mitiga les mies lamentacions de infinida dolor, perquè no tinga de fer cars que après me n’hagués a penedir. O trist desaventurat! **Qualsevulla** que yo sia, en les grans coses s’és mostrat e, no **podent senyorejar ànimo cruel**, als pròspers **casos** s’esguarda que a mi, desaventurat **petit servent**, só tornat abominable, puix só de ma senyora **refusat**.» (Cap. 283, p. 603, 22-29)

Independentment de la possibilitat que les primeres seccions de la lamentació depenguin d'alguna font encara no identificada, aquesta darrera comprimeix i refà de dalt a baix la de Fiammeta a IV 25:

«**O Ffortuna**, spaventable inimicha de cascun benaventurat, e de molts miserables singular sperança, tu, per venture de regnes e de mundenals carsos portadora, sus leugers cavalls ab les mans, tu, ab lo indiscret judici, te poses ladonchs: e **no contenta** de ésser d'elgus **en hun cars lo eixalces e en altre lo deprens** [abaxes MSS. BC] o despulles; après a la dada fellicitat **ajustes a les penes novelles àncies**, per ço que los mondans en contínua necessitat demorant, segons lo perlar lur, tu tots temps preguen, a la tua deïtat obra adoren. **Tu**, sega e **sorda, los plants** dels mesquins refutant (...) **Qualsevulla sia que en les grans coses se fia** [savia MSS. BC], e **potent senyoreja** en los alts lochs, l'ànimo **crudel** donant a **les pròsperes coses, reguart mi**, de alte dona **petita serva tornade**, pijor que **abominade són del meu senyor e refutade.**» (V 25, 976-987 i 994-998; I, ps. 187-188)

Convé notar en aquest cas, sobretot, l'omissió de les aposicions al vocatiu inicial, la conversió de la impersonalitat en actuacions sobre el jo de Tirant i, en darrer terme, la recomposició de tot el discurs a partir de la selecció de paraules clau del seu model.

Des d'ara, i fins al capítol 295, la *Fiammeta* puntua o dóna cos a pràcticament tots els parlaments dels personatges, fins i tot en contextos on no esperariem la presència de retòrica sentimental, com és el cas dels capítols 287 i 288. Ara interessa, doncs, notar com, primerament, la segona part del discurs de la Viuda Reposada a Tirant (cap. 284), barreja de consolació i d'avenç dels dolors amorosos que li justificaran la requesta d'amor al capítol 286, es construeix amb tres passatges del llibre V de la *Fiammeta*: la consolació, a partir dels mots de la nodrissa a V 7; la resta, a partir de la veu narrativa de Fiammeta una mica més endavant:

Senyor Tirant, **preniu aquell confort que los miserables solen pendre en lurs misèries acompanyades** de molta compassió.²⁷ O, Senyor

27. Una altra fórmula cara a Boccaccio, i de retruc a Martorell, del tipus «Solamen miseris socios habuisse malorum» (cf. BRANCA, 1984: 5, n.1). Sense anar més lluny, dóna les frases exordials de la *Fiammeta* i del proemi del *Decameron*, i apareix al *Filocolo* des

totpoderós, Trinitat verdadera! Axí mostrava yo ab quanta *furiosa ira* e ab quantes làgremes, ab quanta *congoxa de la mia ànima*, quasi cascun dia tals *pensaments* passaven per lo meu enteniment. Emperò, amor tèbea e esperança en pura dolor me feren cambiar lo primer desig, e la mia *cara*, tornada *grogà*, feya tota la mia *cambra malenconiosa*, parlant de mi *diverses desvarions*, e los meus dubtosos *pensaments* me *portaven* causa de dolre'm. Mas venint la nit, fatigada de tantes dolors, me *trobaven en la mia cambra sola*, *exugant los meus plorosos ulls* ab drap d'estopa perquè major pena sentís.» (Cap. 284, p. 604, 20-30)

«Sies almenys contenta que sola no demoras en tals penas, e aquell confort pren que los *mesquins* solen fer en les misèrias *acompanyats*». Molt me seria dur, o noblas donas, lo poder mostrar ab quanta *ardent ira*, ab quantes làgremes, ab quant *strenyement de cor* yo casi cascun dia aytals *pencers* e rahunaments solgués fer (...). E tant quant ella de la pença desocupava, aytant fervent amor e tèbea *esperança* me reençania, e axí poch a poch, la dolor demorant-hi, me faeren de voler canviar, e en lo primer desig de recobrar lo meu Panfílio retorné. (...) E lo meu *visatge, descolorit* retornat, feya tota malenconiosa la mia *casa*, e de *varis variament* s'i oÿa parlar de mi: e axí sperant, e casi com no sabent, malencònicha e trista m'estava. Los meus dubtosos *pencers* al pus me *menaven* tot lo jorn incerta de doler-me o de relegrar-me, *ans vinent la nit*, molt alt temps als meus mals, *trobant-me en la mia cambra sola*, *havent abans plant* e moltes cosas en mi mateixa ditas.» (V 7, 337-339; V 8, 340-343 i 347-351; V 10, 417-420; i V 11, 421-425; I, ps. 162 i 165)

Deixant de banda la resposta de Tirant al capítol 285, que reprèn la frase consolatòria de l'anterior (vegeu la darrera nota), la requesta amorosa de la Viuda (cap. 286) està construïda a partir de la profunda reescriptura, mantenint uns mínims elements del model, d'un passatge de VI 4:

«¡O, cavaller virtuos, quantes pregàries y ofertes he yo fetes als sants per la salut e restauració *de la vostra vida*, e quantes oracions, almoynes

de I, 2. Martorell la posa en boca de Tirant justament al capítol següent («Gran consolació és als miserables com en les tribulacions tenen companyons», p. 605, 6-7), i, *via* Correl·la, als capítols 295 (p. 628, 10-11) i 301 (638, 19-20), entre d'altres llocs.

e dejunis he fets, lacerant la mia persona perquè la vostra fos feta quítia de tot mal! E **yo he passat lo treball, mas la princessa pensava haver lo delit**, car jamés fon vista dona ni donzella sinó yo ab tanta estrema amor de virtut. **Qual voluntat major que la mia** trobareu en nenguna altra? **Jamés** en mi he vist altre desorde **sinó ultra los térmens de rahó amarvos**. **Aço merite** yo, per ésser stada tostemps leal a mon marit e no coneguda de home en lo món sinó d'ell.» (Cap. 286, p. 606, 8-16)

«A mesquina, molt inich jove, ¡**quants prechs e quantes offertes als déus he yo portades per la salut de tu**, qui tolre a mi te devies e donarte a altre! Ho déus, los prechs són eixeusits, mas a hutilitat de altre dona; **yo he hagut l'affany e altre de aquell se pren lo delit**. Udè! ¿No era, o malvat, yo a tu covinent? Cert molt major. ¿Les mies riqueses forent-te may negades, o de mi a tu toltes les tues? Cert no. ¿Fon may amat en fet e en acte, o en semblant, de mi altre jove sinó tu? E açò encara confessaràs, si lo novell amor no t'ha tolt lo ver. Donques, ¿qual falliment meu, qual justa rahó a tu, **qual ballesa major de la mia**, o pus fervent amor a mi te ha tolt e donat a altre? Certes nengun; e en açò me sien testimoni los déus, que **may** vés tu nenguna cosa obré, **sinó ultre terma de rahó t'é amat**. Si açò merita lo trediment vés mi obrat, tu o coneixs.» (VI 4, 187-203; II, ps. 14-15)

I tot seguit, després d'haver degollat el jardiner Lauseta, Tirant es lamenta amb mots manllevats a una Fiammeta amb desitjos de venjança:

«**O, Déu just e verdader, qui corregeys los nostres defaults! Yo demane venjança e no justícia** de aquesta senyora tan descominal. Digues, *donzella sens pietat*, ¿**la mia disposició no era conforme als teus desigs**, més que la del negre ortolà? E **si tu, com yo creya, haguesses amat, tu fores encara mia** e no pogueres trobar **qui més te amàs de mi**. E **si amor axí fermament te senyorejàs com fa a mi, no t'era cara neguna cosa, mas dich-te que jamés no m'amist**.» (Cap. 286, p. 607, 16-22)

«**O déus, justs venjadors dels nostres defectes, yo deman venjança e no injusta** (...). Udè! ¿No era, o *malvat [jova, la mia fforma confforma als teus desigs, e la mia bellesa no era]* a tu covinent? (...) [Si tu aguesses amat a mi, **com yo creya, tu ffores encara meu**. ¿E de qui pories tu may ésser **qui pus the amàs de mi?** (...) Si Amor axí **fermament the senyoreya, com ela fa a mi**, ¿no t'era assats a-ssò una volta ésser estat pres, si de nou incapar no-y volies? **Mas** què **dich** jo? Tu

no amest jamay, hans en escarnir las dones te est adelitat].» (VI 4, 204-205 i nota; II, ps. 14-15)²⁸

A banda la qüestió textual que s'assenyala a la darrera nota, sembla clara també una altra cosa relativa als mètodes de treball de Martorell: fa tot l'efecte que l'autor treballa, no pas amb extractes del model, sinó que en té al davant un llibre determinat i que el va saquejant a mesura que escriu. Ho demostraria que en la sèrie de capítols 286-290 tots els manlleus, llevat d'un, procedeixen del llibre VI de l'obra italiana, i que se'n va servint d'una manera diguem-ne pragmàtica, fins al punt que fragments procedents d'una invocació a les fúries i de les amonestacions de la dida van a parar al «parlar maliciós» del duc de Pera contra el de Macedònia, mentre que la resposta d'aquest darrer al capítol següent incorpora també mots de la dida d'una banda, i de Fiammeta a la hipotètica amant de Panfilo de l'altra. El context, naturalment, ja no té res de lamentació amorosa: és tot de moral militar, com altrament confirma la posterior intervenció del narrador, que centoneja autoritats d'Aristòtil, de Cèsar i de Frontí (p. 609). No ens ha de sorprendre, però: Martorell havia fet el mateix amb les epístoles pseudoovidianes de Juan Rodríguez del Padrón (PUJOL, 1997: 45-48).

Tanmateix, l'aparent indiscriminació de Martorell pot ser matisada. La reacció de Carmesina davant la derrota militar dels dos ducs, concordant amb el clima de plany col·lectiu instal·lat a palau, que prefigura literàriament el dels darrers capítols de la novel·la, és un lament adreçat a un Tirant present; d'aquí que Martorell tiri enrera i recorri a les paraules de Fiammeta a Panfilo després que aquest ha anunciat la seva partença (II, 6):

«O última sperança de la mia pensa! Si les mies paraules a la tua ànima tenen força de mudar lo prepòsit, que axí sia que tu ames la mia persona com demostres, que la tua vida e la mia de aquest món lansasades no sien ans que no vinga lo dia que sien recobrats tants duchs,

28. Reprodueixo, en aquest cas, el text de la *Fiammeta* segons els manuscrits BC, que donen dos passatges omesos en el manuscrit base de l'edició Annicchiarico (són els fragments que he imprès entre claudàtors). És l'exemple més evident —però no l'únic— que el *Tirant* depèn d'un text de la *Fiammeta* catalana pròxim al representat pels manuscrits BC.

comtes e marquesos qui són morts y en cruells presons detenguts. E certament no ha mija hora passada yo coneguí la mia ànima cercava de fugir, e sens dubte crech fugida seria, sinó qu'en los braços d'aquell qui yo més amava se sentí reposar.» (cap. 289, p. 612, 34-38 i 613, 1-2)

«O última sperança de la mia pença, entren les mies paraules en la tua ànima ab forsa de mudar propòsit, per ço que, si axí me ames com demostres, e la vida tua e la mia catxades no sien del trist món primer que vinga lo dia signat. (...) Yo dich sumàriament que, oyint jo aquestes paraules, la ànima mia cercà de fugir de mi, e sensa dupte fugida se fóra, sinó que en los brassos de aquell que pus amave me sentí star.» (II 6, 155-159; i II 5, 143-147; I, ps. 107 i 108)

I al seu torn, la lamentació de l'emperador davant les infaustes noves del camp de batalla es resol en un extens collage de fragments del llibre VI, la majoria provinents de les consolacions de la nodrissa:

«*Dolch-me*, e no cert tant de la mort, a la qual *negú no pot resestir*. E molt més és de dolre la forma de aquella com leja e desaventurada ve. E sia foragitada de mi la vergonya, puix ab torbada cara, mirant la terra fa a mi anar, entre-ls altres sperits, dolorós. O capitans desaventurats! *En strem me turmenten* los vostres mals, e més me *turmentarien* si ans no us hagués avisats. Mas vosaltres, més voluntaris que savis, haveu lexats los meus consells seguint vostres *volers*. Donau a mi trista vida e vosaltres ne passau la pena. La fama que és venguda ha maculada la pensa de les gents en opinió corrompuda. La fortuna vos ha reservat la vida. Confortau-vos en presó cruel e pensau de no veure jamés a mi, qui són emperador. Puix no haveu coneguda la rahó, *temprau* les vostres tristes congoxes e dolors, car per força les haureu a comportar. E si no us mou la *deguda pietat* de vosaltres mateixos, *moga-us* la gran error que haveu comesa e nova vergonya de antiga culpa, car per dobla ocasió mèritament se dolen los altres cavallers que en la culpa vostra no participen. E més, me dolch de la rompada fe e de les mal servades leys.» (cap. 290, p. 613, 18-33)

«“E no sert la mort a la qual *coneix devem venir*, quant la manera de aquella *planch*, la qual desaventurada e lege és coneguda (...)”. “O cara germana, foragita de mi la vergonya, qui ab torbada cara mirant la terra me fa entre-ls altres spirits anar dolorós”.

“Filla molt cara, *ultre modo me effligen* los teus mals e pus me *effligirien*, si debans no te n’hagués avisade; mas tu, pus volenterosa que sàvia, leixant los meus concells, seguist los teus *plaers*, d’on a la fin deguda a aytal falliment ab dolent visatge veig pervenguda”.

“La tua fama és íntegra, ne alguna cosa de tu stade feta és en les **penses de les gents** ab **meculada oppinió**, la qual sent **corrupuda**, a moltes jóvens fou ja ocasió de caure en la inferior part dels mals. No vulles pus proceir, per ço que tu no gastes ço que **la fortuna te ha reservat; conforte’t**, e ab tu mateixa **pence de no haver may vist** Panfílio, e que lo teu marit sia ell”.

“O filla, **pus** que tu **coneixs** la rebiosa tirenia del déu qui t molesta, **abtempre** tu mateixa [e los teus plants refrena MSS. BC]; si la **deguda pietat** a çò **no-t mou**, **mogue’t** lo teu **error: nova vergonya de entigua colpa** poria néxer leugerament; o almenys calla, per ço per ventura al marit no senta les tristes coses, e **per doble ocasió mèritament se dolgue** del teu falliment”. Ladonchs al remenbrat spos pensant, de novella pietat moguda, pus fort planch, e en l’ànimo volgint **la rompuda fe e les malvades** [mal cervades MSS. BC] **leys**, axí diguí a la mia nodrissa.» (VI 7, 262-264 i 274-276; VI 10, 380-385 i 420-426; i VI 13, 550-560; II, ps. 17-18, 22, 23 i 28)

D’una manera completament diferent es construeix la breu lamentació de Tirant al final del capítol 290, que encadena sense gaires miraments cinc frases aïllades del model italià:

«Axò crech bé —dix Tirant—, que son mal no deu ésser molt, puix ha tengut, poch dies ha, coses que ella bé volia. Mas ara pens que no se’n gloriejarà molt. **Ella no és la primera qui açò ha fet ni** serà la darrera. Yo bé sé que ella **no és dura com a ferre** ni és **de pedra esculpida**. Feu **la mia mort sens infàmia** passar entre les gents, si en aquella algun peccat se comet. Encara lo miserable Sion en la fera roda volant, que **no sent axí fera dolor** que a la mia se **puga acomparar**. O quant és fastijós e de dol ple lo qui no pot les sues dolors ab alta veu **manifestar!**» (Cap. 290, p. 615, 3-10)

«E ell encara **no és lo primer qui açò fa**, ne tu la primera a qui sedevé. (...) Ell **no és dur com a rroure**, o **de dure pedre sculpit**, ne ha beguda let de tigre, ne qualque altre pus fer animal, ne ha cor de diamant o de asser, que ell a aquell no sia piedós o precable. (...)

fets la mia mort sença infàmia passar entre les gents; si en aque-

Illa alcun peccat, prenent-la, **se comet**, veus que de aquella la setisfecció és present. (...)

E encare lo miserable [Ision it.] en la fera roda voltant no sent dolor axí feta que a la mia ànima se puix regular. (...)

¡E **quant** és greu cosa **e de dol plena lo no poder en les sues dolors *expendir*** alguna **veu**, o dir la noissima ocasió!» (VI 15, 678-679; VI 17, 896-900; VI 19, 950-953; VI 14, 591-593 i 609-611; II, ps. 33, 41, 43, 30-31)

Curiosament, no he sabut aïllar més presències boccaccianes a l'extens capítol 291, tot ell fet de lamentacions recurrents de Tirant, amb Corella com a guia per a l'exordi (*Leànder i Hero* i *Hècuba*) i amb una ràpida cita de la *Tragèdia de Caldesa* (GARRIGA, 1991: 21-22; HAUF, 1993: 105). Tanmateix, el clima del capítol, tot ell recorregut per l'afirmació de la superioritat del dolor del protagonista, no desdiu gens del de la dolent Fiammeta, i de fet el capítol 295 és absolutament exemplar de la contribució de l'obreta de Boccaccio al clima de lamentació extrema. Certament, hi ha préstecs de la *Fiammeta* al 293 (reduïts, però, a un ús sentenciós) i en les queixes de Plaerdemavida a Tirant al capítol 294, però el cas és que tot el 295 es construeix a partir de passatges manipulats del llibre VIII de la *Fiammeta* i, sobretot, de la *Tragèdia* i la *Lamentació de Mirra* de Corella (GARRIGA, 1991: 22-26). Com és sabut, la *Tragèdia* dóna cos a la narració del «nefandíssim crim» que Tirant ha vist, i els mots de Mirra són apropiats per a l'explosió dolorosa que tanca el capítol. Boccaccio, al seu torn, li dóna l'exordi. Primer, convertint en interrogació retòrica una simple frase enunciativa; després, recollint uns quants casos dolorosos a què comparar el propi dolor, amb la curiosa intercalació, de la mà de Martorell, de casos femenins (Medea, Ariadna i Cànce) entre els de cabdills i governants (per a la incorporació dels quals ha hagut de rastrejar altres llocs del mateix llibre VIII, tot ell un autèntic catàleg d'herois i amants infeliços). I, finalment, el dolor de manifestar el que el fa doldre:

«Hon **trobaré** yo medicina **per foragitar la mia** cruel e inestimable **dolor**? E qui serà aquell qui confort puixa donar a la gran tristor mia? Car si no, **sol la mort** és aquella qui dóna remey a tots los mals, car perdent la vida perdré lo pensament del negre ortolà. E major dolor és la mia que no fon **la magnificència de Pirro**, ne la descontentació de

Medea, ne la potència de Dari, ne la desventura de Adriana, ne la crueltat de Gigurta, ne la infàmia de Canatre, ne la tirania de Dionís. Moltes altres dolors semblants a la mia dexaré de recitar perquè yo veig que los antichs dans, cercant si'n trobaré que sien als meus semblants, per ço com havent companyia me dolga menys perquè'm facen mísera sepultura. Yo tinch compassió de qui'm dóna gran dolor e no gose manifestar lo que'm fa dolre, la qual cosa, si fos de dir, no tinch dubte que, axí com als altres atribulats qui's dolen *atenyen algun remey*... e benaventurada pietat és aquesta.» (Cap. 295, p. 626, 29-36 i p. 627, 1-5)

Dono, en aquest cas, la totalitat del discurs de Fiammeta, perquè es vegi fins a quin punt l'extens passatge ha estat reelaborat (per exemple, fent que Tirant deixi de recitar «moltes altres dolors semblants a la mia», que és exactament el contrari del que fa Fiammeta al capítol VIII):

«Mas ella [Cleopatra] trobà a·çò súbitament aquella sola **medicina** que era a foragitar lo seu dolor: **ço és la mort**, la qual encara que regida fos, no's destès però en lonch spay; per ço com en la petita hora per peça per les mamelles a dues serpents féu traure del seu cors la sanch e la vida. ¡O quantes [voltes] no major dolor sentí d'ella, posat que per major ocasió al perer de molts, hauria volenteres fet lo semblant si jo fos stada leixada, o pur pahor de futura infàmia de asò no m'egueren retreta! Ab aquesta e ab les predites me occorren la eixellència de Ciro de Tamiris mort en lo sanch; e al foch e l'aygua de Creso; los richs regnes de Perse; **la magnífissència de Pirro; la potència de Dari; la crueltat de Gigurta; la tirannia de Dionís**, e la altesa de Aguamènon, e altres molts. Tots de dolors semblants a les predites foren estimulats, de altres leixaren desconsolats, los quals semblantment foren de soptosos arguments ajudats, ne longament en aquells sentiren la lur graveza, axí com jo fas.

Mentre que **jo vaig los antichs dans** en tal guisa, com avant hoyirets, en la mia pença **sercant per trobar** làgrimes e affanys, mirant **als meus semblants, per ço que, havent companyia, me dolga menys**, me vénen denant aquells de Tiestes e de Tereo, los quals endós foren **miserables sapultures** de lurs fills. (...) **A mi és portade compació** de so d'on jo no he dolor nenguna, **ne gos descobrir ço de què'm dolch; la qual cosa si fer gosàs no dubte que, axí com als altres dolents és *stat* algun remey**, que a mi semblantment non trobàs.» (VIII 13, 417-436; i VIII 14, 438-443 i 452-456; II, ps. 88-90)

Tot i assumint el risc d'estendre'm excessivament, voldria acabar amb uns breus comentaris sobre els usos posteriors de l'obra boccacciana, sobretot en els capítols africans. Hi apareix, certament, en molts contextos diferents (per exemple en les paraules de Tirant a un captiu al capítol 311, i en frases aïllades de context bèl·lic, com ara als capítols 341 i 342), però en general els préstecs a la *Fiammeta* semblen centrats per la presència de la reina Maragdina, i sovint s'associen intel·ligentment a altres fonts. És el cas dels capítols 314 i 315, on uns fragments de les *Històries troianes* amb els quals Escariano consola Maragdina, i amb els quals aquesta accepta la seva situació (PUJOL, 1997: 32, n. 7), fan de context a una resposta de Maragdina «en stil de lamentació» modelada sobre passatges de *Fiammeta* V 5 i II 3, de la mateixa manera que l'exordi boccacià d'una altra lamentació de Maragdina (cap. 319) és seguit per extractes de l'*Heroida* X (PUJOL, 1997: 60) i de la *Tragèdia* de Caldesa.²⁹ D'altra banda, si ja hem vist que la segona requesta de Maragdina a Tirant es modela sobre *Decameron* X 8, a la primera, al capítol 322, les paraules de les altres dones comentant a Fiammeta les seves alteracions físiques són posades en boca de la reina de Tremicèn, referint-se a Tirant. Un altre cas prou interessant és al capítol 336: Escariano, per mirar d'evitar que Tirant incorri en els perills d'una precipitada entrada en combat, l'interpella amb una «reprenció de amor» que reescrui els intents de Fiammeta de retenir inútilment Panfilo amb l'amenaça de la «diversitat de temps» (II 8). I acabaré, finalment, amb una mostra de com la desaparició del rastre de la *Fiammeta* durant gairebé cinquanta capítols no n'implica l'exclusió definitiva. El capítol 399 és tot ell ocupat per una extensa lletra de Carmesina a Tirant que acaba

29. No he vist assenyalat aquest préstec en la bibliografia sobre el *Tirant* i Corella. Reproduïxo, per tant, el text del *Tirant*, i tot seguit el passatge corresponent de Corella: «E per lo mèrit vos prech que no'm sia dada longa pena, car **la granea de ma desventura a totes les altres dones del món avança. E per cars de ma adversa fortuna, lo darrer comiat que pervench al terme de ma hoyda** fon hun dolorós “ay!”» (cap. 319, p. 676, 1-3). «praticha, manera, gràcia e gentil continença de la qual descriure deïxe, perque la fi de la present, sol esguarda en fer pales quant **la granea de ma desventura les altres totes auança. E, per cas de mes aduerssa fortuna mia, lo darrer comiat al terme de ma hoyda arriba**, en estil de semblants paraules: “Adeu sies, manyeta!”» (*Tragèdia de Caldesa* 98-104, ed. MIQUEL I PLANAS, 1913: 126).

explicant a l'heroi quines han estat, durant la seva absència, les consolacions il·lusòries de la princesa:

«¡No sé què diga, no sé què presente a la vostra vista! Los engans que a la mia pensa fins ara han detengut són stats **mirar, besar** e adorar algunes joyes e **coses que vostres són stades**, aconsolant-me ab aquelles. Aprés, visitant les portes de la mia habitació, dient: “**Açí seya lo meu Tirant**. Açí reposava. Ací-m prengué. **Açí-m besà**. Açí, en aquest lit, me tingué nua”. E **axí, discorrent gran part** de la nit e **del dia**, remeyava part de mos acostumats treballs. Donchs, cessen ja aquestes contemplacions que molt poch me aprofiten e vinga Tirant, qui serà vera consolació, fi, remey e descans dels meus mals e redempció del poble crestià.» (Cap. 398, p. 789, 5-12)

El passatge es construeix a partir de dos passatges del llibre III de la *Fiammeta*, en els quals l'heroïna s'aconsola de l'absència de l'amant remirant els seus objectes i revisitant els llocs de la felicitat antiga. El tema ja és al *Filostrato* (V 54) en boca de Troiolo (derivant de Petrarca, *Canzoniere*, CXII). Heus aquí com sona en boca de Fiammeta:

«E per fogir als pencers nocívols, quant sola me trobave, obrint un meu cofre, de aquell moltes **coses stades sues** a un·a una treya, e aquelles, ab aquell desig que yo solia ja ell guardar, les **mirave**, e mirades-les, a penes les llàgrimes retengudes, sospirant les **besave**. (...) e **axí** moltes vegades **gran part del die** *trespassave* ab poch enuig.

Neguna part de la **mia cambra** era que jo ab desiderós ull no guardàs, enfre mi dient: “**Aquí seya Panfílio**, aquí me promès de tornar tost, **aquí lo basé yo**”.» (III 8, 198-203 i 214-215; i III 1, 7-10; I, ps. 131-132 i 124)

Novament, Martorell reescriu; té un model per a un tema donat, n'aïlla els components essencials i els torna a disposar en el nou text amplificant el model i explicitant allò que a la *Fiammeta* és implícit: el caràcter il·lusori de la consolació que s'obté amb la revisitació de llocs i d'objectes. És, amb tota seguretat, el moment en què Martorell s'ha aproximat més decididament a la dicció elegíaca de Boccaccio.

4. FINAL OBERT, A MANERA DE CONCLUSIÓ

Els paralelismes adduïts en aquestes pàgines són el que són: totes les mostres que he sabut trobar del recurs de Martorell a dues obres concretes de Boccaccio, que cal sumar al que ja sabíem i als préstecs fets a les «questioni d'amore» del *Filocolo*. És perfectament previsible que una anàlisi més detinguda mostri altres passatges que m'hagin passat per malla, però no crec que això obligui a modificar gaire les afirmacions de caràcter general contingudes aquí. Interressen, per tant, tres coses sobretot: deixar fixat l'interès de l'autor per dos textos d'àmplia difusió tardomedieval, insistir en el fet que aquests textos responen de manera coherent a l'horitzó referencial de Joanot Martorell, i exemplificar a través de la comparació del *Tirant* amb els seus models la peculiar manera de treballar de l'autor. La feina, però, no s'acaba aquí. D'una banda, fóra interessant un rastreig més microscòpic a la recerca de registres estilístics, fórmules expressives i estilemes de possible origen boccaccià: la seva presència o absència permetria mostrar fins a quin punt s'ha produït una interiorització de l'estil de Boccaccio, si fa no fa com Martorell ha interioritzat el de Corella.³⁰ D'altra banda, a mesura que anem afegint noves fonts a l'arxiu dels coneixements literaris de Martorell, aquesta manera de treballar es fa més i més complexa, i més difícil la seva descripció. Ja no es tracta d'unes quantes fonts escampades d'ací d'allà, ni de si hi ha més o menys Corella (i menys encara de treure'n conclusions precipitades i del tot estèrils a l'estil de Guia (1996)), ni de si Martorell se sabia de memòria els textos que usa. Es tracta d'una escriptura i d'uns mètodes compositius que no pot explicar l'atzar, en el sentit que hi ha deliberació i la voluntat literària d'e-

30. Em penso que en una feina com aquesta no tornariem de buit. Per exemple, Martorell pren del *Filocolo* no únicament frases i fragments significatius, sinó també mínimes unitats expressives del tipus «yo tinch major rahó de dolre'm» i altres (PUJOL, en premsa b, n. 11). En aquesta direcció caldria indagar el possible origen boccaccià de fórmules cares a Martorell, com ara «més angèlica que humana» o «angèlica figura» (compareixen almenys nou vegades al *Tirant*), que són recurrents en el Boccaccio vulgar (cf. *Filocolo* III 35, *Filostrato* proemi 8, I 11 i 28, VI 22, IX 7, *Teseida* III 13, IV 53, X 56, XII 57, entre d'altres), del tractament de les al·lusions a la fortuna, de les diverses variants de la necessitat de consolació per als miserables, o de la repetició anafòrica de la superioritat del propi dolor al capítol 291 (la pista dantesca detectada per RIQUER, 1990: 191-192 per a un passatge del capítol 400 apunta també cap aquí).

mular tècniques de composició d'origen escolar (ho demostraria el continuat procés de reescriptura a què Martorell sotmet les seves fonts), només que a partir de referents literaris en llengua vulgar. Em temo, doncs, que hem de replantejar-nos urgentment la imatge estereotipada que ens hem fet de mossèn Martorell, que en certa manera els recents estudis biogràfics han contribuït involuntàriament a consolidar,³¹ perquè d'escriure així, a base d'entretreixir *auctoritates* retòriques, se n'aprèn en alguna banda i pressuposa fàcil accés als llibres i intel·ligència lectora. En aquest sentit, davant les qüestions plantejades per Hauf (1993: 71) quan es pregunta si Martorell escriu així per manca d'inventiva o bé ho fa responent a «una selecció conscientment o inconscientment molt sàvia», em decanto, com ell, a favor de la segona opció. I tot i admetent que aquesta manera d'escriure no implica necessàriament estudi o meditació sobre els textos que Martorell maneja, la seva fascinació de laic per una certa literatura és el que permet que simples esquemes narratius romànics —historiogràfics, exemplars o cavallerescos— atenyin el prestigi de la història antiga i el «gentil estil» de la retòrica classicitzant. A anys llum de «micer Johan» per cultura i per coherència ètica i literària, mossèn Joanot treballa, tanmateix, amb els seus mateixos mètodes.

JOSEP PUJOL

Universitat Autònoma de Barcelona

APÈNDIX 1. EL *TIRANT LO BLANC* I EL *DECAMERON* CATALÀ DE 1429

Per tal que les afirmacions sobre la relació directa entre el *Tirant* i el text italià del *Decameron* no em siguin preses a ultracuidament, reproduïxo tot seguit la versió catalana medieval de tots els fragments del *Decameron* examinats en aquestes pàgines. No em sembla que calgui fer-hi comentaris gaire

31. Em refereixo a Chiner & Villalmanzo (1992) i Chiner (1993). El cas de Villalmanzo 1995 és una mica diferent, i exagerat en un altre sentit, perquè al meu parer magnífica en una direcció errada els indicis documentals que relacionen Martorell amb el regne de Nàpols. De les conseqüències indesitjables d'una imatge monolítica de cavaller bregós, mig bandoler i enfonsat en la misèria, en donen compte les fantasies de Guia (1996).

circumstanciats, que altrament allargarien aquest paper més del que fóra raonable. Convido, doncs, el lector a fer ell mateix l'exercici de comparació entre aquests passatges, el seu original italià i el *Tirant*, i a fixar-se especialment en els fragments 1, 2, 4 i 5, que demostren inequívocament l'enorme distància que en separa el text del *Tirant*. Atès que l'edició Massó 1910 presenta petites discrepàncies de lectura respecte del manuscrit (Biblioteca de Catalunya, ms. 1716), he optat per transcriure'l novament, amb les úniques intervencions de la puntuació, la regularització de majúscules i de *u/v* i *i/j* i la separació de mots i de partícules aglutinades.

1. Cap. 271, p. 584, 6-17 = *Decameron* III 5, 20-21:

«E no·t pens que yo en lo meu enteniment sia estada aquella que de vista jo·m sia mostrada, ans t'e tots temps amat e tengut en car davant totes les persones del mon, mas axi m'es covengut a ffer, qui per por d'altri, qui per por de la mia honestat. Mas ara ve aquell temps en lo quall jo·t pore clarament amostar si·t ham ne·t tench en car, e·t retre lo guardo de la sobirana amor que tu m'as mostrada e·m portes.» (BC, ms. 1716, f. 112r i v)

2. Cap. 411, p. 809 = *Decameron* III 5, 11-12:

«E jaquesch estar los loables costums e les virtuts singullars qui en vos son, les quals haurian forca de pendre l'enteniment de qualsevulla altre home qui fos lo pus fort e lo pus sabent del mon, quant mes a mi, qui axi sense falla la mia miserable vida ha estreta, faent soferir pena congoxosa en aquests membres turmentats. E encara mes que si della axi com deça les animes se deuen amar ne·s poden amar, per tots temps vos amare. Per que us podeu tenir per segura que nenguna cosa vos no aveu, per cara que us sia, que tant la puscau tenir per segura ne per vostra com feu a mi, ne axi en tot acte fer·ne comthe com de mi e de tot quant jo haga. E per co que aço vos siau pus segura vos dich que jo us reputare a major gracia que vos me volgu[e]seu comandar alguna cosa que yo fer posques ne placent vos fos, que si tot lo mon obeiya a mo[s] manaments.» (BC, ms. 1716, 111v)

3. Cap. 412, p. 810, i Cap. 260, p. 559 = *Decameron* III 5, 32:

«la qual veent-lo vanir, levant-se en peus, amorosament lo abraza e ab gran festa lo rebe, e ell, abrasant e besant-la cent milia vegades, sobre l'ascula la lança; e, sens negun altre contrast, los dares termens de amor li feu conexer.» (BC, ms. 1716, f. 113r).

4. Cap. 367, ps. 750-751 = *Decameron* X 8, 22-24:

«“Gisipo: si als Deus hagues plagut, a mi fora pus agradable la mort que lo viure, com pens que la fortuna me haja conduhit en part que de la mia virtut me haja covengut a fer prova, e aquella ab molt gran vergonya de mi trop vençuda, mas cert yo·n sper haver tost aquell merit qui de mi se'n pertany, ço es, la mort,

la qual me seria pus cara que lo viure ab remembrança de la mia vida, la qual, per ço com a tu no puch ne dech alguna cosa celar, no sens gran rahó la't descobrire". E comensant de cap la occasio del seu pensament e la batalla d'aquell e derrerament la victoria qui per amor era stada obtenguda de fer-li amar Sophonia parira descobri, affermant e coneixent quina pena d'aço li convenia sofferrir, e apres, per penitencia, morir; de que tost creya venir a cap.

Gisipo, oynt aço, posat que de primer en si mateix ne stigues un poch...» (BC, ms. 1716, f. 328va)

5. Cap. 368, p. 751 (i 281, p. 595) = *Decameron* X 8, 25 i 14-15:

«Tito, si tu no haguesses mester confort axi com tu has, yo de tu a tu matex me dolguera axi com de hom al qual [violant: Massó] nostra amistat has tenguda axi longament amagada la tua greu passió. (...) obri los ulls del enteniment en tu mateix, o miserable!, record-te del loch e de la raho, e refrena lo concupiscible desig e tempre los teus apetits; e no tanchs los ulls del teu enteniment e dreça los teus pensaments, contrasta en aquest comensament a la tua voluntat, e venç tu mateix mentre tu has temps, que a tu no es pertanyent ço que tu vols, ne es honest que tu't dispongues a seguir ço a que a tu deuries fugir si guardaves ço que la vera amistat requer e tu deus fer.» (BC, ms. 1716, f. 328vb i 328va)

6. Cap. 281, p. 595, i Cap. 331, 695 = *Decameron* X 8, 14 i 16:

«e tempre los teus apetits; e no tanchs los ulls del teu enteniment e dreça los teus pensaments, contrasta en aquest comensament a la tua voluntat.

(...)

car totes les leys d'amors son majors que totes les altres e rompen no tant solament aquelles de la amistat, ans encara les divines. Quantes volta ha ja lo pare amada la filla, e lo frare la germana, e la padrina lo fillol, e la madrastra lo fillastre (...)?» (f. 328va)

7. Cap. 370, p. 753 = *Decameron* X 8, 39 i 40:

«e per ço si alguna cosa poden en tu los prechs meus, yo't prech que d'aquesta tua affliccio te vulles tolre e en una hora aconsola a tu e a mi e ab bona sperança te dispon en pendre aquella alegria que la tua calda amor desija de la cosa amada» (...)

“Vet-ho, Gisipo, no sce qual me diga que faça mas, o lo teu plaer o lo meu, fahent ço que tu pregant me dius que tant te plau; e pus que la tua liberalitat es tanta que veus la mia deguda vergonya, jo u fare”» (BC, ms. 1716, f. 329v a i b).

8. Cap. 277, p. 589 = *Decameron* X 8, 68-69:

«no so per ço nat de la ronya del poble de Roma, ans les mies cases e los lochs publichs de Roma son plens de antigues ymagens dels meus majors, e los anuals romans se trobaran plens de molts triumphos manats per aquells en lo ro-

man capitol e per vellesa podrits. E encara vuy mes que may floreix la gloria del nostre nom. Yo'm callare per vergonya de les mies riqueses, havent en lo enteniment que la honesta pobretat sia molt antich patrimoni dels nobles ciutadans de Roma; la qual, si de la oppinio son vulgarment loats los tresors, yo so un, no com a cap, mas com amat de la fortuna habundant» (BC, ms. 1716, f. 331va).

APÈNDIX 2. ÍNDEX DE LLOCS PARALLELS *TIRANT LO BLANC* / *FIAMMETA*

En aquest apèndix dono a doble columna la localització de tots els passatges del *Tirant* dependents de la *Fiammeta* que he pogut detectar. Només es reproduïxen els textos dels passatges no comentats específicament dins el cos del treball (es donen, tanmateix, les referències dels ja comentats: per al *Tirant*, capítol, pàgines i línies segons l'edició Hauf & Escartí (1990); per a la *Fiammeta*, llibre, capítol, línies, volum i pàgines segons l'edició Annicchiari-co (1983-87).

Tirant lo Blanc

Fiammeta

1. Cap. 216 (p. 475, 26-28, i p. 476, 7-9)
O, Déu just! Hon és la tua prompta justícia? ¿Com no devalla pres-tament foch del cel que en cendra faça tornar aquell cruel e ingrati Tirant (...)?
E per quina culpa só stada yo merexedora de axí ésser feta vil e abominable a tu? Lo teu amor lauger e de fermetat poca, per hon és fugit de mi axí prest?	V 4, 121-126 (I, p. 153); i V 5, 177-179 (I, p. 155)
O déus, e unt sots? (...) Unt és ara la vostra ira? (...) Com no dexenden ells [els llamps de Júpiter] sobre lo malvat jove (...)?
A mesquina! ¿per quina culpa meresquí yo de ésser-te axí poch a cura? Hon és fogit de nós axí tost lo leuger amor?
2. Cap. 268 (p. 578, 23-3)	I 15, 467-469 i 477-487 (I, ps. 78 i 79)
3. Cap. 269 (p. 579, 13-15, 19-21, 31-32, 35-36, i p. 580, 1-3)	II 3, 99-106; II 2, 44-47; I 6, 213-214; i II 6, 200-205 (I, ps. 106, 103, 68 i 109)

4. Cap. 270 (p. 583, 3-4 i 8-12) I 6, 204-206; i V 35, 1767-1772 (I, ps. 68 i 216-217)
5. Cap. 271 (p. 583, 21-26) V 35, 1755-1764 (I, p. 216)
6. Cap. 272 (p. 584, 34-36, i p. 585, 1) I 27, 1001-1007 (I, p. 101)
 E Tirant **tenia lo món en no res** per haver-lo conquistat ab aquella glòria que sentia. E tenint gran desig de **poder-ho manifestar** a son cosín germà Diafebus, duch de Macedònia, **stimant que, axí com ell, a cascuna persona devia plaure** la contentació que ell tenia. Jo breument **havia lo món per nulla**, e ab la testa ma paria lo cel tocar, e nenguna cosa mancar a mi al sobiran colp de la beatitut reputave, sinó solament en apert **poder demostrar** la ocasió de la mia joia, **extimant en mi mateixa que axí a cascuna persona com a mi degué plaure** aquell qui am pleya.
7. Cap. 275 (p. 587, 17-19) I 27, 1007-1010 (I, p. 101)
8. Cap. 276 (p. 588, 34-38, i p. 589, 1-6) V 11, 426-437 (I, p. 165)
9. Cap. 281 (p. 595, 6-9) VI 13, 551-554 (II, p. 28)
10. Cap. 283 (p. 603, 22-29) V 25, 976-987 i 994-998 (I, ps. 187-188)
11. Cap. 284 (p. 604, 20-30) V 7, 337-339; V 8, 340-343 i 347-351; V 10, 417-420; i V 11, 421-425 (I, ps. 162 i 165)
12. Cap. 286 (p. 606, 8-16) VI 4, 187-203 (II, ps. 14-15)
13. Cap. 286 (p. 607, 16-22) I 4, 204-205 i nota (ps. 14-15)
14. Cap. 287 (p. 608, 34-38, i p. 609, 1-5) VI 12, 454, 461-462 i 489-490; VI 15, 760-763; i VI 10, 411-415 (II, ps. 24, 25, 26, 36 i 23)
Tu, duch de Macedònia, est novell en l'art militar e molt poch esperimentat en armes, car **dónes senyal a de futur dan**, o homes infernals

nosaltres **de esdevenidor dan**. —E **lansant hun aspre sospir**, ab infinita ira tornà a dir: —**Lo teu cors deuria ésser donat a foch e no a sepultura** per la molta infàmia que tens. E ab eterna vergonya restarà en lo món de tu memòria. **Ara és temps d'esperimentar si en tu ha loch neguna virtut, jatsia que aquella en negun temps** no crech la hages possehida. **Posa la rahó davant la voluntat e tu mateix**, ple de temor, **sàviament fuig** e torna-te'n, que ab més delit estaràs ab les dones dins la ciutat que no ací, **apartant-te dels perills e congoxes** que en les armes se solen esdevenir, **en les quals tu follament t'est regit**.

15. Cap. 288 (p. 609, 25-31)
E dóna'm de parer que **no tinga rahó lo cavaller de honor en donar les spatles com és vençut**: mostra bé que **té poca virtut en demanar la mort, axí com la demanàs**, present mi, ans ab ànimo viril als **esdevenidors mals** contrastar. E vull-vos avisar que, si per ventura a mi sobreviviú, qualsevulla que sia la forma de la mia mort, que'l meu miserable sperit **me lexarà**, ab fúria gran vos iré a cerquar.

(...)». Après açò, **gitant hun ardent suspir**, ajusté a les iniques peraules: (...)ne al teu laserat **cors sia dat a ffoch o a sapultura** (...).

Are és temps de prove si en tu ha loch nenguna virtut; jatsia a aquella nengun temps se puixa tolre loch, mas la prosperitat le's recobre assats sovent. (...)

Segueix donques, mentre que pots, atal exemple, e pus atemperada que no solts, **met la rahó devant a la voluntat, e tu mateixa sàviament foragite dels perills e de les engoixes, en les quals tu follament te est leixade descórrer**.

VI 21, 1120-1125; i VI 12, 510-521 (II, ps. 50 i 27)

Non se convé a tu, famosa jova, de tanta virtut e tant seny, star subjecta al dolor, e, axí **com a vensuda, dar les spatles als mals. No és virtut lo demanar la mort**, axí com si la vida se temés, **axí com tu fas, mas als sobrevinents mals** contrestar. (...)

E si tu per ventura a mi sobreviús, qual que sia la manera de la mia mort, de un **que al miserable spirit se n'birà**, d'equí a fforça me enginyaré de solre'l e, en tu entrant, furiosa te faré devenir (...) E axí, mentre viuràs, de aytal **fúria**, mi obrant, seràs stimolade; après morta, de pijor cosa te seré ocasió.

16. Cap. 288 (p. 611, 9-14)
 O senyor capità! No sia d'esmayar, car **no stà bé** en boca de cavaller **dolre's** del que nostre Senyor *fa*, car aquest temps ne aportarà altre, que, si aquest és de adversitat, ab sforç e ajuda vostra, se porà reparar. E no sabeu vós que après de l'aspre e fret matí ve lo bell sol? E segons yo veig, vós **cercau la mort, la qual, més irat que aconsellat, demanau** voluntàriament. E **de açò sou vós principal ocasió.**
17. Cap. 289 (p. 612, 34-38, i p. 613, 1-2)
18. Cap. 290 (p. 613, 18-33)
19. Cap. 290 (p. 615, 3-10)
20. Cap. 293 (p. 624, 6-13)
 Los cassos sinistres de fortuna fan variejar la pensa humana de aquells qui s'esforcen a complir los actes virtuosos qui són conformes a llur condició, ignorant los sdevenidors mals, qui són causa de impedir los bons prepòsits e serveys que lo vostre capità ha acostumat fer a la magestat vostra. Car **les coses noves solen més plaure e ab més sforç** executar que les molt vistes, e **lo que hom no té se sol ab major afecció desijar que lo que hom posehex, e neguna cosa és tan delitosa que per lonch ús no torne enu-josa.**
- VI 15, 635-638 i 659-660 (II, ps. 31-32)
 Lo qual dolor, pur posat que molt greu sia, **no és per ço de doler-se'n** tant com tu *fas*; no per ell deus **sercar la mort, la qual tu pus irade que aconsellada demanes.** (...) tu mateixa **te est de açò principal ocasió.**
- II 5, 143-147 (I, p. 107)
- VI 13, 550-560 (II, p. 28)
- VI 14, 609-611 (II, ps. 30-31)
- IV 3, 135-139 (I, p. 147)
Les coses noves plaen ab més força que les sovent vistes, e tostemps allò que hom no ha se sol ab major sforç e afecció desijar que ço que hom poseix, e nenguna cosa és tan delitable que per lonch ús no enuig.

21. Cap. 294 (p. 626, 4-14)

Bé pot ésser *maleyda* aquella *donzella qui ha perdudes les sues paraules*, que no li han respost a la sua justa intenció, omplint a mi de *infàmia* miserable. O molt cruel *cavaller*, entre molts nobles valerós! Qui ha regirats axí los teus pensaments? ¿Hon són ara los prechs los quals moltes vegades a mi, per restauració de la vida vostra, planyent e sospirant oferíeu, que la vostra vida e mort stava en les mies mans? Hon són ara los piadosos ulls ab los quals tota volta *mostraven ésser vists ab llàgremes*? Hon és la amor que envers mi mostràveu passant *delitoses paraules*? E los *greus treballs* e congoxes [que] yo he presos per meus propis en delit e *servey* de vostra mercé? Partir-se de tan virtuosa senyora, la més alta en dignitat e virtuts que en tot lo món sia, sens dir-li adéu siau!

22. Cap. 295 (p. 626, 29-36, i p. 627, 1-5)

23. Cap. 299 (p. 634, 25-28)

E *desije yo ara la mort*, puix en tal cars só venguda, **mas yo tinch dubte que *desijant-la no-m porroque la vida***. Car en aquest cars yo conech que tots **los *sants* me són contraris**.

VI 4, 135-149 (II, p. 12)

¡O *maleyta* sia aquella *deya* qui, *apereguda*, mi, fortment risistint a amar-te, revolch ab **les sues paraules de la justa intenció!** Sertes yo no crech que ella fosse Vènera, mas pus tost en forma de ella alcuna infernal fúria, a mi no altrement **omplint de *insavesa***, com feren lo miserable Atamantha. ¡O molt cruel *jove*, entre molts nobles, bells e valerosos sol elet pèsimament per lo millor! ¿Hon són are los prechs, los quals tu moltes vegades a mi per restauració de la tua vida planyent offerist, affermant aquella e la tua mort star en les mies mans? ¿Hon són are los piedosos hulls ab los quals a te posta, mesquí, *lagrimes*? Hon és lo amor a mi mostrat? Hon les *dolses* *perauls*? Hon los ***greus affanys*** en los meus *servirs* offerits?

VIII 13, 417-436; i VIII 14, 438-443 i 452-456 (II, ps. 88-90)

V 12, 479-484 (I, p. 167)

(...) yo *prech sovent per la sua mort*, fermament crehent ell ésser ocasió de la tua triga; e si axí no és, almenys del tolre't a mi pur fon. **Mas yo dubta que, de la mort pregant, no-s perlonga la vida**, tant me són los ***déus contraris*** e mal exeusints en cascuna cosa.

24. Cap. 311 (p. 663, 29-38, i p. 663, 1-5)

La fortuna cruel és sempre enemiga dels hòmens miserables, e majorment de aquells qui són de poch ànimo, qui no poden comportar la lur tribulació ni la pena que senten. E recordant-me dels meus mals, tinch compassió de tu, car si t vols, tu pots ésser causa de ton bé, e **que yo t'estimàs molt**, que segons la obra *demostra* e evidents senyals, **tu deus ésser home valentíssim**, com tingues més dolor **que no mostres**, e com **est vengut** en cars que yo stava en los meus trists pensaments, ab aquella certa rahó **que ls catius poden ésser detenguts**. ¿E qui és aquell qui dubta molt més lo perdre de ço que ell té, que lo que ell spera de tenir, encara que la sperança dega *ésser* vera? (E per ço, bé considerant, molt manifestament se veu la mort mia per la longa absència de la cosa que desige servir). E la novella pietat de les dolors del cativeri te fan star trist e adolorit. O desaventurat del meu cor, qui plora de pietat per la dolor que t veig posseyr! **E si mort no te'n segueix, vida més pèssima que mort te'n seguirà**. E per ço te vull pregar que si tu vols seguir lo meu voler (...)

25. Cap. 315 (p. 667, 11-19)

Dura cosa e cruel és a mi hoyr paraules de consolació, car tants e tals són los mals que la trista vida mia ha aconseguits, que no tinch jamás spe-

II 6, 183-193 i 238-239 (I, ps. 109 i 111)

Ultre assò que yo no sabia lavors pus que per vista qui tu fosses, ben **que yo de molt gran affer t'estimasse**; mas are yo *conech e sent per obre* que **tu est** de haver-te molt **pus** car **que no m mostrave** lavors lo meu ismeginar, e **est devengut** meu ab aquella cortesia [certezza it.] **que los amants poden** de les dones ésser *tenguts*. ¿E qui dupta que no sia molt major dolor lo perdre ço que ten, que ço que ell spera de tener, encara que la sperança deja *eixir* vera? E però, ben considerant, assay se veu apertament la mort mia. (...) e si mort no te'n segueix, vida pijor que mort no te'n fall.

V 5, 206-207; i II 3, 85-93 (I, ps. 156 i 106)

La mia simplicitat merita major ffe que la tua no era. (...) O carríssima dona e de mi amade sobre totes co-

rança d'esdevenidora alegria, car la mia adolorida ànima no troba repòs sinó ab scampament de làgremes, e per ço ab strema amargor te parlaré, **car la mia simplicitat merita major fe que la tua no és.** E si les mies *lamentacions* merexen algun *bé*, **creure pots sens altra ocasió que la abundància** de tan gran *scampament* de làgremes que **los meus ulls lansen** nit e dia, que de dolre'm tinch molt gran rahó. E sé que **a la tua amor e a la dèbita pietat en una hora satisfer pogués.**

26. Cap. 316 (p. 671, 28-30)
 (...) *suplich-te que'm perdones* com no t'è feta aquella honor que la tua molta gentilea és merexedora, car **la mia ignorància merita lo perdó.**

27. Cap. 319 (p. 675, 11-13)
Axí com les flames són aumentades per los vents, crexent en major flama, axí les mies dolors e pensaments *són aumentats* en lo pus alt grau de dolor com vos he vists.

28. Cap. 319 (p. 676, 27-34)
 Galant, molt merita la tua fe, que has tengut tan gran *ànimo* de fer una tan gran maldat e tració de voler destruyr hun rey en persona y en béns. **Per quina culpa merití yo de ésser** tan maltractat de tu? Bé has manifestada la ficta amor que tu-m mostraves! Dignes, albanés, ¿hon és **la promesa fe** que ab jurament de mal

ses, axí com los effectes te poden clarament mostrar, **si los meus plants meriten fe alcuna, creure pots no censa ocasió** amaríssima ab tanta *abundància spanden* làgremes **los ulls meus,** axí com aquell al qual ara en memòria me torna ço que ara, ab tanta joya ab tu stant, me retrop, e assò solament és lo pensar que de mi dos fer no puix, perquè **a amor e a la deguda pietat a una ora satisfer pogués** aquí demorant.

V 6, 288-290 (I, p. 160)
 (...) Mas qui que ella sia, si alcuna és, *perdon a mi* qui ignorantment pequé, e **la mia ignorància merita lo perdó.**

V 8, 353-357 (I, p. 162)
 (...) e **axí con les flamas** del foch **dels vents avidadas** [ajudades MSS BC] **crexen en major flama,** axí Amor, per los contraris panssers stats, totes les suas forças contra de ells usades, *sa féu major.*

V 5, 171-183 i 188-190 (i cf. 254-258) (I, ps.155-156 i 158)
 Quina fe li prometist? Aquella que avies a mi promesa? (...) A mesquina! que no sé qual adverç plaer l'*ànimo* te ha absegat que, sentint-te meu, de altra devenguesses. A mesquina! **¿per quina culpa meresquí yo de ésser-te** axí poch a cura? Hon és fogit de nós axí tost lo leuger

crestià tu *prometist* de ésser-me leal?
Qui poguera creure que tanta maldat e crueldat en tu pogués habitar?
 E bé pot pensar lo teu capità que pot fiar molt de tu, car si lo cars s'i ve faràs pijor d'ell que no has fet de mi. Tostemps la fortuna és favorable als dolents e viciosos.

29. Cap. 322 (p. 682, 17-30)
La lum perduda és recobrada als meus ulls, e alsant lo meu cap te veig com a senyor del món, car lo cel e la terra e totes les coses que lo gran Déu ha creades te obehexen, e bét pots nomenar digne sobre tots los altres cavallers, car merexedor est de ésser senyor de tots aquells qui de honor senten. O benaventurat cavaller de eterna fama! Dignes-me, virtuós capità, **¿hon és fugida la delitosa bellea de la tua vista e hon has lexada la fresca color** de la tua graciosa cara? **Quina és la ocasió de la gran flaqua** de la tua noble persona? E los teus **cabells** resplandents, **sens maestrívol mà ornats**, e los teus ulls, **qui parien dues steles matutines**, ¿com se són axí aflaquits? Més flamejants los trobí aquella plasant nit que ns traguist de aquella

amor? A mesquina! que la trista ffortuna axí miserablement constreny los dolents! Tu ara **la promesa fe e a mi** de la tua destra mà **dada**, e los desperjurats déus per los quals tu ab subiran desig jurest de retornar (...) A mesquina! **¿E qui hauria may pugut creura que falcetat** fose en les tues paraules amagada e que les tues làgremes ab art fossen tramesas fora? (...) E per una jova apenas de tu conaguda sobito me canbiest; la qual, si axí com yo no serà simple, los teus besars pendrà tostemps suspectes e guardar-s'à dels teus engans dels quals yo gardar no'm sabí.

VI 3, 92-93; i V 33, 1675-1683 (II, p. 10, i I, p. 213)

(...) **als hulls meus tornà lo perdut lum.**

O, Ffiameta, **¿e on és fogida la delitosa ballesa del teu vis?** **¿E on has leixades les fresques colors?** **Quina és la ocasió de la tua pellidesa?** **Los teus ulls, semblants a dues matutines steles**, are circuïts de purpurench sercle veig, per què apenes en lo teu front ce dissernen. E los **cabells ab maestrívol mà ornats** per temps passat, ¿are per què clusos se vehen sense algun orde? Dignes, o tu nos fas sense fi marevellar.

dolorosa presó, e yo més piadosa que altra tenguí tan grat de la tua virtuosa persona ab tanta singularitat proporcionada que avorrí a mon sposat, que no tenia ulls ab què·l pogués veure. E apartada d'ell, tota la mia amor transportí en tu sol, qui est la flor dels millors.

30. Cap. 323 (p. 684, 14-17)

E per temença de errar me dexe de recitar les mies pròpies passions, per bé que no·s mostren tan grans com són les mies fatigues, car dix hun gran poeta **que les fatigues trahen a penes amor de la pensa.**

31. Cap. 336 (p. 703, 6-20)

No sé la tua pròspera mà què desija fer ne si has ja aconseguida la victòria que·t stà aparellada, la qual nostre Senyor, per la sua clemència, te atorgarà, com per anar a la batalla ab grandíssim desig te veig scalfar. ¿E **no veus tu lo cel ple de tenebres** qui **contínuament nos menaça** diversitat de temps, ço és, **mortalitats a la terra, ab neus, aygües, trons e lamps spantables?** Qui és aquell qui **a si mateix tan poch stime que ab tan gran fret e mal temps se pose en exercitar les armes?** Donchs, fes-me gràcia que per tu ésser levat de malaltia e no star encara del tot guarit, que **vulles sperar que passe la tempesta e, venint lo bon temps, ab menys perill poràs usar de les tues acostumades cavalleries.** E si lo voler meu

III 4, 60-63 (I, p. 126)

No·m vénch una vegade sola en l'ànimo de haver ja llegit en los versos de Ovidi **que les fetiques** removien [*remouen* MSS. BC; *traevano* it.] **als jóvens amor de la testa**, ans mi venien tantes voltes quantes me recordave ell ésser en camí.

II 8, 348-361 (I, p. 115)

¿**No veus tu lo cel plen de obscuredat**, e **contínuament manasar** gravíssima **pastilència a la terra ab aygües, ab neus, ab vents e ab spaventables trons?** E axí com tu deus saber, ara per les contínues pluges tot petit riu és tornat gran e poixant flum. ¿**Qui és aquell qui si mateix axí poch ama que en axí fer temps se meta a caminar?** Donchs an aquest fé lo meu plaer, lo qual si fer no vols, fé lo teu dever. **Leixa los dubiosos temps passar e spera lo novell, en lo qual tu millor e ab menys parill poràs anar, e jo, ab los trists pencers acostumada, pus passientment speraré la tua tornade.** A·questes paraules ell no trigà la resposta, mas dix: (...)

no volràs fer, fes tot lo que placent te sia, car pregar-te és mon ofici **e yo, ab los trists pensaments ja acostumats, ab paciència esperaré la tua gloriosa tornada**, car Déu sab què poria yo fer sens tu. Ni si altra cosa era de tu, lo que Déu no vulla, més me valria la mort que la vida, la qual ab gran dolor hauria de sostenir—. **No tardà Tirant** en semblant stil fer **resposta**.

32. Cap. 341 (p. 712, 31-38, i p. 713, 4-6)

No·m clam sinó de mi mateix, que **com a jove** e de poch seny he volguda **seguir ans la voluntat que la rahó**, de consentir que treves fossen fetes ni atorgades ans que la fi de la guerra, que estava en nostra mà. E·m tinch per foll e decebut com só caygut en tan gran ignorància de creure a negú, com fos clara la speriència del que s'és seguit. E estich més de dolor cubert que de delit per causa del marqués, qui és catiu en poder de infels. E yo, per seguir **lo vostre appetit desordenat**, consentí en les amargues treves (...). Ara poca admiració serà no tornem a les dolors primeres, car més és a nosaltres perdre hun home que ells mil ne perdessen (...)

33. Cap. 342 (p. 713, 18-19)

No·m dolria en cert tant la mort, a la qual negú fugir pot, com me dol lo gran defalt (...)

34. Cap. 399, p. 789, 5-12

VI 10, 392-394 i 404-405 (II, p. 22)

Tu, **axí com a jova, més la volentat seguint que la rahó**, lo amest, e amant, a aquella fin de amor que·s pot desijar, prenguíst (...) mas tu, massa en **lo desordenat appetit** traspessada (...)

VI 7, 262-264 (II, p. 17)

E **no sert la mort a la qual conech devem venir, quant** la manera de aquella **planch**.

III 1, 7-10 (I, p. 124)

BIBLIOGRAFIA

- Annamaria ANNICCHIARICO (ed.) (1983-87): *La Fiammeta catalana*, 2 vols. L'Aquila, Japadre.
- Annamaria ANNICCHIARICO (1996): *Varianti corelliane e «plagi» del Tirant: Achille e Polissena*, Fasano di Brindisi, Schena Editore.
- Ramon ARAMON (1930-33): *Curial e Güelfa*, 3 vols., Barcelona, Barcino.
- Lola BADIA (1973-74): *Sobre la traducció catalana del Decameron de 1429*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», XXXV, ps. 69-101.
- Lola BADIA (1993): *El Tirant en la tardor medieval catalana*, *Actes del Symposium Tirant lo Blanc*, Barcelona, Quaderns Crema, ps. 35-99.
- Salvatore BATTAGLIA (1965): *La coscienza letteraria del medioevo*, Nàpols, Liguori.
- Rafael BELTRAN (ed.) (1997): Gutierre Díez de Games, *El Victorial*, Salamanca, Universidad de Salamanca.
- Pere BOHIGAS (ed.) (1947): *Tractats de cavalleria*, Barcelona, Barcino.
- Vittore BRANCA (ed.) (1984): Giovanni Boccaccio, *Decameron*, Torí, Einaudi.
- Vittore BRANCA (ed.) (1990): Giovanni Boccaccio, *Caccia di Diana. Filostrato*, Milà, Mondadori.
- Vittore BRANCA (1991): *Tradizione delle opere di Giovanni Boccaccio. II: Un secondo elenco di manoscritti e studi sul testo del Decameron con due appendici*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura.
- Francesco BRUNI (1990): *Boccaccio. L'invenzione della letteratura mezzana*, Bolonya, Il Mulino.
- Victoria CAMPO & Marcial RUBIO ÁRQUEZ (eds.) (1996): Giovanni Boccaccio, *La Teseida. Traducción castellana del siglo XV*, Frankfurt-Madrid, Vervuert Verlag/Iberoamericana.
- Jaume J. CHINER (1993): *El viure novellesc. Biografia de Joanot Martorell*, Alacant, Marfil.
- D. J. CONLON (ed.) (1969): *Le Rommant de Guy de Warwik et de Herolt d'Ardenne*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press.
- Carlo DELCORNO (1979): *Note sui dantismi nell'Elegia di madonna Fiammeta*, «Studi sul Boccaccio», 11, ps. 251-294.
- Anton M. ESPADALER (1993): *Paraula de Joanot Martorell: sobre els principis estètics del Tirant lo Blanc*, dins *Actes del Symposium Tirant lo Blanc*, Barcelona, Quaderns Crema, ps. 261-272.
- Alfred EWERT (ed.) (1933): *Gui de Warewic. Roman du XIIIe siècle*, 2 vols., París, Champion.
- Arturo FARINELLI (1929): *Italia e Spagna*, Torí, Bocca editore.

- Pier Massimo FORNI (1986): *Zima sermocinante* (Decameron, III 5), «Giornale Storico della Letteratura Italiana», 163, ps. 63-74.
- Carles GARRIGA (1991): *Caldesa i Carmesina: Roís de Corella plagiat en el Tirant lo Blanc*, *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XXIII, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 17-27.
- Josep GUIA (1996): *De Martorell a Corella. Descobrint l'autor del Tirant lo Blanc*, Catarroja-Barcelona, Afers.
- Albert G. HAUF (1993): Tirant lo Blanc: *algunes qüestions que planteja la connexió corelliana*, dins *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant/Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 69-116.
- Albert G. HAUF & Vicent Josep ESCARTÍ (eds.) (1990): *Joanot Martorell, Tirant lo Blanch*. 2 vols., València, Generalitat Valenciana.
- Jocelyn N. HILLGARTH (1991): *Readers and Books in Majorca (1229-1550)*, 2 vols., París, Éditions du CNRS.
- J. Antoni IGLESIAS I FONSECA (1996): *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*, Tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Victoria KIRKHAM (1993): *The Sing of Reason in Boccaccio's Fiction*, Florència, Olschki.
- Josep M. MADURELL I MARIMON (1974): *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474)*, Barcelona, Associació Nacional de Bibliotecaris, Arxivers i Arqueòlegs.
- Mario MARTI (ed.) (1969): Giovanni Boccaccio, *Opere minori in volgare*, vol. I: *Filocolo*, Milà, Rizzoli.
- Tomàs MARTÍNEZ (1977): *De la comtessa de Varoic a la princesa Carmesina: per la presència de Sèneca al Tirant lo Blanch*, dins J. M. Barberà (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc. Estudis crítics sobre el Tirant lo Blanc i el seu context (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, ps. 285-305.
- Tomàs MARTÍNEZ (en premsa): *Materials senequians en autors medievals I: el Tirant lo Blanch*.
- Jaume MASSÓ TORRENTS (ed.) (1910): Joan Boccaci, *Decameron*, Traducció catalana publicada segons l'únic manuscrit conegut (1429), Nova York, The Hispanic Society of America.
- Ramon MIQUEL I PLANAS (1913): *Obres de J. Roís de Corella*, Barcelona, Biblioteca Catalana.
- Carlo MUSCETTA (1972): *Boccaccio*, Roma-Bari, Laterza.
- Maria Pia MUSSINI SACCHI (ed.) (1987): Giovanni Boccaccio, *Elegia di madonna Fiammeta*, Milà, Mursia editore.

- Josep PUJOL (1995-96): *El desenllaç tràgic del Tirant lo Blanc, les Troianes de Sèneca i les idees de tragèdia al segle XV*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», XLV, ps. 29-66.
- Josep PUJOL (1997): *De Guido delle Colonne a l'Ovidi epistolar. Sobre el rendiment narratiu i retòric d'unes fonts del Tirant lo Blanc*, «Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura» VIII, ps. 133-174.
- Josep PUJOL (en premsa, a): *Poetes e historials al Tirant lo Blanc. Els models de Joanot Martorell i l'espai cultural de la ficció cavalleresca*.
- Josep PUJOL (en premsa, b): *Boccaccio al Tirant lo Blanc: les «questioni d'amore» del Filocolo (IV 14-72)*, dins *Actes del VIIè Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997)*.
- Xavier RENEDO (1995-96): *Raó i intuïció en Plaerdemavida*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», XLV, ps. 317-360.
- Martí de RIQUER (ed.) (1974): *Tirante el Blanco. Versión castellana impresa en Valladolid en 1511 de la obra de Joanot Martorell y Martí Joan de Galba*, 5 vols., Madrid, Espasa Calpe.
- Martí de RIQUER (1990a): *Aproximació al Tirant lo Blanc*, Barcelona, Quaderns Crema.
- Martí de RIQUER (ed.) (1990b): *Joanot Martorell, Tirant lo Blanc i altres escrits*, Barcelona, Ariel.
- Jordi RUBIÓ I BALAGUER (1990): *Humanisme i Renaixement (Obres de Jordi Rubió i Balaguer, VIII)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Giuseppe E. SANSONE (1963): *Studi di filologia catalana*, Bari, Adriatica Editrice.
- Mario SERAFINI (1949): *Le tragedie di Seneca nella Fiammeta di Giovanni Boccaccio*, «Giornale Storico della Letteratura Italiana», CXXI, ps. 95-105.
- Louis SORIERI (1937): *Boccaccio's Story of «Tito e Gisippo» in European Literature*, Nova York, Institute of French Studies.
- Manuela STOCCHI (1995-96): *Curial e Güelfa e il Decamerone*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», XLV, ps. 295-316.
- Jesús VILLALMANZO (1995): *Joanot Martorell. Biografía ilustrada y diplomático*, València, Ajuntament de València.
- Jesús VILLALMANZO & Jaime J. CHINER (1992): *La pluma y la espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*, València, Ajuntament de València.
- Curt WITTLIN (1995): *De la traducció literal a la creació literària. Estudis filològics i literaris sobre textos antics catalans i valencians*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.